

VEZÉRFONAL A KÖZÉPKORI EGYHÁZ TÖRTÉNETÉNEK
TANULÁSÁHOZ

Irta:

Dr. Makkai László

D e b r e c e n

1 9 7 5

Készítette a debreceni református kollégiumi és

egyházkerületi sokszorosító iroda

Debrecen

1971

Debrecen

1971

A kiadásért felelős:

Drs. Kürti László kollégiumi főigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Makkai László: VEZÉRFONAL A KÖZÉPKORI EGYHÁZ TÖRTÉNETÉNEK TANULÁSÁHOZ

<u>I. A keresztyén egyház a feudalizmus kialakulási korszakában /500 - 900/</u>	3. l.
1. Az ariánus germán népegyházak	3. l.
2. A katolicizmus győzelme Nyugat-Európában	7. l.
3. A pápaság felemelkedése és szövetsége a frank királysággal	13. l.
<u>II. A feudális egyház és műveltség virágkora /900 - 1300/</u>	20. l.
4. A szerzetesség és a feudalizmus	20. l.
5. A pápák és császárok küzdelmei és a keresztes háborúk	27. l.
6. Eretnékek, <u>kolduzórendek</u> , skolasztika	34. l.
<u>III. A késői feudalizmus egyháztörténete /1300 - 1500/</u>	51. l.
7. Előreformátorok, humanisták, misztikusok	51. l.

Révész Imre: A R E F O R M Á C I Ó

I. <u>A reformáció mivolta</u>	3. l.
II. <u>A reformáció előzményei</u>	6. l.
III. <u>A reformáció irányai és lefolyása</u>	10. l.
1. Luther reformációja és hatásterületei	10. l.
2. A svájci reformáció és hatásterületei	21. l.
3. Vegyes hatásterületek	31. l.
4. Mellékirányok	40. l.
IV. <u>A reformáció eredményei</u>	44. l.

I.

A KERESZTYÉN EGYHÁZ A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSI

KORSZAKÁBAN /500 - 900/

1. Az ariánus germán népegyházak

476-ban az utolsó nyugat-római császár, Romulus Augustulus trónfosztásával megszűnt a nyugat-római birodalom és területén germán királyságok alakultak ki. Ezzel nyugaton megszakadt a keresztyén egyháznak a császári hatalommal való szoros kapcsolata s az csak a kelet-római birodalomban /a későbbi bizánci császárságban/ maradt fenn 1453-ig, Konstantinápolynak török kézre jutásáig. A római birodalmi egyház a valláskényszer alapján állt: a birodalom alattvalói egyben a keresztyén egyház tagjai is voltak, más vallást követni tilos volt. A császár nemcsak az államnak, hanem az egyháznak a feje is lévén, ő döntött a dogmatikai vitákban, ő nevezte ki, vagy legalább erősítette meg tisztségükben a püspököket. Ezt a rendszert nevezzük a kelet-római birodalomban továbbélő formájában cezaropapizmus-nak /azaz a császári és pápai hatalom egy személyben való egyesítésének/.

A keresztyénség azonban korán tul terjedt a római birodalom határain, sőt Orménvországban 300 körül államvallássá lett, korábban mint Nagy Konstantin birodalmában. Perzsiában és Etiópiában is már a IV. században voltak keresztyének. Ezek a "külföldi" keresztyének eleinte szoros szervezeti kapcsolatokat tartottak fenn a római birodalmi egyházzal, de ennek államegyházzá válása után elszakadtak tőle. /az örmények 364-ben, a perzsiaiak 410-ben/. Később a két szíriai szakadár-egyház, a nesztorianus 483-ban, a monofizita /jakobita/ 541-ben vált ki szervezetileg a római birodalmi egyházból, a szintén monofizita egyiptomi kopt és etiópiai egyházzal együtt. Szíria és Egyiptom 635 és 641 között az arab hódítás folytán politikailag is elvesztett a kelet-római birodalom számára. A keresztyénség tehát keleten sem esett egybe a római birodalom határaival, nyugaton pedig 476 után Itáliaának néhány bizánci kézen maradt részét kivéve, kívül került azokon. A nyugat-római birodalom az ariánus vita lezáródása után /381/ vallásilag egységes volt, de 409 és 476 közt minden tartományát germán hódítók szállták meg. Ezeknek nagyrésze keresztyén volt ugyan, de nem niceánus, hanem ariánus, vagy pontosabban a niceánus /homoeousios = egylényegű; t.i. Krisztus az Atyával/ és ariánus /anhomoios = nem hasonló, különböző lényegű/ álláspont között közvetítő fel fogást /homoios kata tas graphas = hasonló az írások szerint/ vallotta, amelyet 381-ben a római birodalmi egyház ugyanugy eretnekségnek bélyegzett, mint az arianizmust.

A germán arianizmus a római birodalom aldunai határán kívül megtelepült nyugati gótoknál alakult ki, eleinte szoros

kapcsolatban a római birodalmi egyházal. Wulfila gót miszionáriust és bibliafordítót az akkor éppen uralmon lévő ariánus párt antiochiai zsinata szentelte püspökké 341-ben. Bár Wulfila 348-ban a pogány gótok üldözése előtt hűveivel birodalmi területre költözött, az arianizmushoz közeledő felfogása mellett mindvégig kitartott, s a gótokhoz és más germán népekhez küldött misszionáriusai is ezt képviselték. A niceánus birodalomból kiinduló ariánus térítés 400 körül megnyerte a Dunától germán törzseit, elsősorban a nyugati gótokat, majd a keleti gótokat, vandálokat, svéveket, gepidákat, rugiakat, skireket, herulokat, burgundokat és longobárdokat. Mikor azután ezek a népek az V. század folyamán előzöllyttek a nyugatrómai birodalom tartományait /a nyugati gótok és a svévek 418-ban Gallia déli és Hispania északi részét, a vandálok 421-ben Északafrikát, a burgundok Gallia keleti határvidékét, a keleti gótok és gepidák 454-ben Pannoniát, a rugiak, skirek, herulok 476-ban Itáliát, ahová 488-ban a keleti gótok, majd 556-ban a longobárdok követték őket/, a niceánus hitvallású római egyház az eretneknek tekintett ariánus hódítók politikai fennhatósága alá került. A gót térítéstől nem érintett pogány germán törzsek közül a frankok és az alemannok lépték át az V. század közepén a birodalom rajnai határát és települtek meg római területen. Mögöttük a Rajnától északra és keletre más pogány germán törzsek, frizek, szászok, türíngék és bajorok helyezkedtek el.

Az ariánus germán egyházak nemcsak a krisztológia kérdésében különböztek a niceánus római birodalmi egyháztól, hanem mindenestől más fajta vallásosságot képviseltek.

A római birodalom népessége nem volt etnikai közösség: különböző származású, nyelvű és vallású népeket kapcsolt össze egyedül a politikai közösség, később pedig a birodalmi intézménnyé lett keresztyén egyház kötelékeivel. A birodalomba olvadt különböző népek népi öntudata elsorvadt, anyanyelvüket nyugaton a latinra, keleten a görögre cserélték fel, de itt is, ott is rómainak nevezték magukat. A római politikai gondolkodás nem nacionalista volt, mégcsak nem is internacionalista, hanem kozmopolita és egyetemes igényű. Minden népet egyetlen államban akart egyesíteni, abban a meggyőződésben, hogy békét és igazságot csak az egységes világhatalom egységes jogrendje biztosíthat az emberiségnek. A római jog nem ismert törzsi, nemzetségi kötelékeket, a vérségi kapcsolatot a szülőktől és kiskorú gyermekeiktől álló ún. kiscsaládra korlátozta. A keresztyén egyház ebben a társadalmi-politikai környezetben alakult ki; nem kötötte magát etnikai, nyelvű határokhoz, sőt egyenesen azzal az igény-nyel lépett fel, hogy minden népet, nyelvet magába fogadjon s még a társadalmi különbségeket is feloldja. A "nép" fogalma /populus Romanus/ azonos volt a "birodalmi alattvaló" /mai szóval: az állampolgár/ fogalmával. Az, hogy egy nép etnikai különállását saját államiság keretében őrizze, épp olyan idegen, sőt visszataszító volt egy római számára, mint egy nép, egy tartomány saját külön istene a keresztyén számára. Ahogy a római a barbár népeket "populus" helyett

"gens" elnevezéssel illette, úgy nevezte a keresztyén egyház, a "populus Christianus" a pogányokat "gentiles"-nek, görögül "ethnikoi"-nak, azokat tekintve pogánynak, akiknek nem egyetemes, hanem "népi" istene volt.

A római keresztyénség univerzalizmusával szembenállt a pogány népek partikularizmusa. A népvándorlás során a római birodalomra zúduló germán, türk /hun, avar, bolgár, magyar/ és szláv népek törzsi, s ezen belül nemzetségi szervezetben éltek, a törzset /a "nép"-et/ összetartó kapocs a közös őstől való származás tudata volt. Béke csak az egy népből származók között lehetett, az idegen ellenségnek számított. A jog, a vagyon és az élet védelmét szolgálta, de mindkettő a "népé" volt s csak annak tagjai részesülhettek védelemben. A vagyont a rokonságnak megtartani, a rokon gyilkosán bosszút állni: erre kötelezték a "nép" tagjait a germán törzsek törvényei, s minden "nép"-nek külön törvénye volt, amely más népekre nem vonatkozott. A római birodalom területére beköltöző germánok évszázadokon át saját törvényeik szerint éltek és természetesen találták, sőt megkövetelték, hogy a hatalmuk alá vetett római lakosság viszont a római joggal éljen.

A germán népek pogány vallása ebben az időben már jutott a kezdetleges őskultuszon s a mediterrán civilizációkkal érintkezve a politeizmus felé fejlődött. A görög-római Olimposz mintájára elképzelt Walhallában, az istenek otthonában lakó sok istent tisztelték; ezeket családi kapcsolatban állóknak képelték, mint az embereket, s az isteni családon belül a legfőbb hatalmat Odin /más néven Wotan, Thor vagy Donar/ hadistennek és feleségének, Freiának, a termékenység istennőjének tulajdonították. Az isteneket hatalmasoknak, de nem mindenhatóknak, főként pedig nem halhatatlannak tartották; a germán mítoszokban az istenek harcolnak egymással s el is pusztítják egymást, a világvég képzete pedig az istenek "alkonyával", megsemmisülésével kapcsolódott össze. Az embereknek az istenek nem feltétlen urai, sorsuk felelőse, inkább irányítói, inkább atyai barátai, bajtársai. Mindenekelőtt azonban nem is az egyes embernek, hanem az egész népnek az istenei. A nép nevében mutattak be nekik a papok győzelmet és termékenységet kieszközölni hivatott áldozatokat. Az istenek kultusza sajátosan közösségi kultusz volt; egyéni vallásosságnak, személyes istenkapcsolatnak nem engedett teret, hiszen az istenek az egyént csak mint a közösség tagját védelmezték. Még a germán törzsek közös istenének fogalma sem alakult ki világosan; minden törzs a maga isteneként tisztelte a hadistent s számított segítségére más törzsek ellen. Az egyén a maga mindennapi apró bajaival, betegséggel, anyagi csapással nem is az istenekhez, hanem az ősök szellemeihez /ans-ok/ vagy titokzatos lényekben megszemélyesített természeti erőkhöz fordult védelemért, mágikus praktikákkal igyekezve megnyerni a segítő, és megbénítani, vagy az ellenség ellen fordítani az ártó hatalmakat. Egységes germán pogány vallásról tehát nem beszélhetünk; mert egyrészt minden törzs külön kultuszközösség volt, másrészt az istenek közösségi kultusza alatt egy az-

zal semmiféle kapcsolatban nem álló mágikus gyakorlat huzódott meg, s valójában az utóbbi töltötte ki az emberek hitvilágát.

A római birodalmi egyházban is számos maradványa élt tovább a pogány multnak, a keresztyén szentekkel azonosított pogány istenek és félistenek kultuszában, sőt mágikus praktikákban is, de a germán ariánus népegyházak ennél is mélyebben gyökereztek a pogányságban, elsősorban éppen azért, hogy a keresztyén egyetemesség rovására egy-egy néppel fonódtak össze. A római birodalmi, sőt még más germán egyházaktól is különvált, teljesen önálló egyházak voltak, püspökeiket a király, mint a népi kultuszközösség feje nevezte ki, istentiszteletük anyanyelven, pontosabban az illető nép dialektusában folyt. A keresztyén egyház egyetemességének ez a szervezeti és nyelvi megtagadása abból a pogánykori elképzelésből fakadt, hogy minden népnek saját külön, csak őt segítő, védelmező istene van. A keresztyén templom, akárcsak a pogány kultushely, a nemzetség, gyakorlatilag a nemzetségszű tulajdonát képezte /Eigenkirche = saját templom/. Wulfila bibliafordítása a keresztyén vallási fogalmakat a germán törzsi-nemzetségi gondolkodáshoz idomította; pl. az apostoli köszöntés kulcsszavait, a charis-t

és a eiréné-t, az ans /az ősök segítő szelleme, a mai német Ahnen/ és a sibja /a nemzetség mint békeközösség, a mai német Sippe szavakkal adja vissza, az agapé nála azonos az ellenséggel szembenálló baráti körrel, azaz a nemzetségi kötelékkel /friatwa, a mai németben Freundschaft/ az anomos a nemzetségi szokásrend megsértőjével /unsibjis azaz nemzetségtelen/. A kegyelem, békesség, szeretet, törvény egyetemes keresztyén fogalmai csak a vérrokonság által összekapcsolt népen belül érvényesek; az idegen, a kívülálló ellensége istennek és az ő népének, neki nem jár isteni kegyelem, rá nem vonatkozik a törvény, vele nincs békesség, nem kell, sőt nem szabad őt szeretni. Ebben a szemléletben Krisztus nem a szenvedő és szolgáló, hanem a győztes és ítélkező isten, király és bíró alakjában mintegy a germán hadisten helyébe lépett s a nép védelmezőjének, győzelemre segítőjének szerepét vette át.

Az istennek ez a népi kisajátítása és nem valamiféle lelki emelkedettség magyarázza az arianus germánok vallási türelmességét a meghódított niceánus római keresztyénekkal szemben. Nagy Theodorik, Itália gót királya ebben az értelemben hangoztatta, hogy "a vallást nem lehet parancsolni" /*religionem imperare non possumus*/, de azt már nem tűrte, hogy az uralma alatti területen a római keresztyének a keletrómai birodalmi egyházzal szervezeti kapcsolatokat tartsanak fenn, mert a vallási kötelék politikai köteléket is jelentett az ő szemében. A római pápákat a gót uralom idejében a gót királyok nevezték ki, noha ők maguk nem tartoztak a római egyházhoz. Minden ariánus germán nép tiltotta a rómaiakkal való összeházasodást és a rómaiak fegyverviselését. A népi elzárkózás azonban az arianus germán népegyházak végzetévé lett, mert még az egymás közötti kapcsolatokat is gátolta. Nagy Theodorik megpróbált

egy ariánus germán szövetségrendszer kiépíteni az Itáliát visszafoglalni akaró keletrómai császárság ellen, de a közös hitelvek nem hidalhatták át a népi különállást s az itáliai keleti gót és az északafrikai vandál uralom a VI. század első felében úgy omlott össze, hogy a többi ariánus germán nép nem sietett segítségükre a keletrómai támadás ellen, mint ahogyan a római egyházhoz csatlakozó frankok ellen sem a dalgalliai ariánus nyugati gótok védelmére. Az egymástól is elszigetelődő ariánus népegyházak, ha népükkel együtt el nem pusztultak /mint a keleti gótok, vandálok, gepidák esetében/ végül is nem tudtak ellenállni a velük szemben magát joggal katolikusként, azaz egyetemesnek nevező niceánus egyház missziójának: a VII. század végére a nyugati gótok, burgundok és longobárdok önként csatlakoztak a niceánus egyházhoz.

2. A katolicizmus győzelme Nyugat-Európában

Az ariánus germán népegyházak nemcsak elszigeteltségük miatt maradtak alul az egyetemességet hirdető katolicizmussal szemben, hanem főként azért, mivel a római birodalom területére beköltözött germán népek társadalmi szervezetében és tudatában a leszármazási, rokonsági kapcsolatok háttérbe szorultak s a népegyházi gondolkodás egyre kevésbé felelt meg a társadalmi valóságnak. A népvándorlás korának folytonos harcai során a germán népeken belül kiemelkedett és önállósult egy hivatásos katonaréteg, amely az eredetileg ideiglenes hadvezéri hatalmat magához ragadó és családjában örökletessé tevő király körül tömörült. Elvileg ugyan a nép minden felnőtt férfi tagjának joga és kötelessége volt a fegyverfogás, egyenlő joggal vett részt a népgyűlésen és részesült a közös földben, de a tényleges politikai hatalmat s vele együtt a gazdagodás lehetőségét hovatovább a király és kísérete sajátította ki, akik rabszolgává tett hadifoglyaikkal műveltették földjüket. A társadalom így három rétegre vált szét, nem dolgozó, csak harcoló előkelőkre, földművelő-pásztorok közemberekre és rabszolgákra. A társadalmi megosztás a vérbosszút helyettesítő vérdíj rendszerében tükröződött: az előkelő megöléséért magasabb vérdíjjal válthatta meg életét a gyilkos, mint ha közembert ölt volna meg, a rabszolga megöléséért pedig nem vérdíj, hanem anyagi kártérítés járt tulajdonosának. Az előkelő és közrendű szabadok egyenlőségének így már csak emléként őrizte a közös leszármazás, a népi egység tudata, amelyre lépten-nyomon rácaffolt az egyenlőtlenség valósága.

Mikor azután a római birodalmi területre költözéssel a germán előkelők birtokba vették a római nagybirtokosok földjeinek és rabszolgáinak egy részét, a germán közemberek pedig csak földet kaptak művelésre, a társadalmi különbségek még inkább elmélyültek. A római előkelők csatlakoztak a germán király kíséretéhez s ezzel fölébe kerekedtek a germán közrendűeknek; ami a nép fogalmát alapjaiban megváltoztatta; többé nem a közös eredet, hanem az azonos politikai

fennhatóság alá tartozás lett a "nép" ismerve. A VI. század közepén a középkor első nagy történetírója, Gergely tours-i püspök, bár galliai római szenátori család sarja, már nem érez semmi ellentmondást abban, hogy egy lélegzetre sajnálkozzék a latin nyelv elbarbárosodásán, /azaz a francia nyelv születésén/ és büszkélkedjék a "dicső frank nép"-hez /a rómaiak meghódítójához/ való tartozásával.

A római őslakosságnak és a germán hódítóknak új keresztény néppé összeolvadása Európában először Galliában kezdődött meg, mert itt nem emelt akadályt az egységesülés elé a katolikus-arianus ellentét. Az Észak-Galliát elfoglaló frankok pogányok voltak, de a kereszténység már a második nemzedékben legyőzte a kezdetleges barbár hitvilágot, mert a frank vezetőréteg a felsőbbrendűnek érzett római kultúrát akarta követni vallásában is. Chlodwig frank király eleinte habozott, hogy engedjen-e Remigius reimsi püspök megtérésre hívó felszólításának. "A népem nem tűri, hogy isteneit elhagyjam" - mondotta. A vallás a germán barbároknál nem lehetett magánügy, hiszen az elhagyott istenek az egész közösségen álltak volna bosszút. A frank előkelők tanácsa mégis úgy döntött, hogy "elhagyjuk a halandó isteneket és követjük a halhatatlan istent, akif Remigius prédikál nekünk". De még bizonyítani kellett, hogy az új istén katalmasabb a réginél, s ez megtörtént 506-ban az alemannok elleni csatában. Chlodwig felajánlotta megkeresztelkedését, ha győz, és a győzelem meggyőzte őt. Már mint katolikus király fordult a galliai püspökök támogatásával az arianus nyugati gótok ellen, 507-ben átvetve őket Dél-Galliából Hispániába és uralma alatt egyesítve a későbbi Franciaország területét.

Eleinte a frank katolikus egyház alig különbözött az arianus germán népegyházaktól. Chlodwig 511-ben maga hívott összehozsinatot és erősítette meg annak végzéseit, s nemcsak a püspököket nevezte ki, hanem az egyházi rendbe lépést is királyi engedélyhez kötötte. Germán módra képzelte el Krisztus és a frank nép kapcsolatát: "éljen Krisztus, aki szereti a frankokat" - így kezdődik a kereszténység felvételével egykorú frank törvénykönyv, mintegy új népi hadistent avatva. Az arianus egyházak módjára a frankoknál is kialakult az Eigenkirche intézménye s a pogány multból keresztényen mezbe öltöztetett szokások, mint az istenitéletek /perdöntő párbaj, víz-és tűzpróba/ vagy az őskultusz maradványaként a halott hozzátartozók üdvösségeért mondott mise. A frank egyházon keresztül ezek a "megkeresztelt" germán hagyományok az egész középkori nyugati kereszténységben elterjedtek.

Mégis voltak a frank katolikus egyháznak olyan vonásai, amelyek az arianus népegyházaktól lényegesen megkülönböztették. Ilyen volt elsősorban a papság megbecsült társadalmi helyzete: a püspök vérdíja háromszorosa volt a királyi kíséret tagjaiénak, pedig ezek megöléséért is háromszor annyi járt, mint a közrendű szabad emberért. Bár a római pápa jogi fennhatóságát a frank királyok nem ismerték el országuk papsága fölött, a hit kérdéseiben a pápát fogadták el legfőbb tekintélynek s ezzel áttörték a népegyházi elzárkózást, va-

lamint azzal is, hogy a többi germán népnek birodalmukba olvasztására a fegyveres hódítás mellett az egyházi térítést is felhasználták s a frank népi egyházból a volt nyugatrómai birodalom népeit egybefogó birodalmi egyházat igyekeztek kialakítani. Ezt megkönnyítette az is, hogy az ariánus germán népegyházaktól eltérően a liturgia nyelvének a latint hagyták meg s vezették be germán nyelvterületen is.

A frank katolikus egyház missziója legelőször a Rajna alsó folyása mentén élő, még pogány frank néprész felé irányult, de hamarosan a frank uralom alá került Felső-Rajna-vidéki alemannokra és a Felső-Duna-vidéki bajorokra is kiterjedt, az előbbieknél Pirmin, az utóbbiaknál Emmeram frank misszionáriusok 720 körül be is fejezték a térítés munkáját. A szintén frank fennhatóság alá került thüringek és a még független törzsi szervezetben élő szászok és frizek misszióját a frank egyház már a római pápa által kiküldött szerzetesekkel karöltve folytatta s ezzel kezdődött meg a frank királyság és a pápaság világtörténelmi jelentőségű kapcsolata.

A szerzetesség tulajdonképpen csak a nyugatrómai birodalom bukása után lett a nyugati keresztyénség élcsapata, mert a birodalmi egyházba beleszülettek az emberek, s így térítésre nem volt szükség, a birodalom határain túl pedig a germán népek közt gót misszionáriusok működtek s az ariánus germán népegyházakban nem voltak szerzetesek, csak papok. A szerzetesség keleten az államegyház hitbeli és erkölcsi lazulása elleni tiltakozásként keletkezett s nem a miszsiót, hanem a bűnös világtól való elszakadást, az aszkézist és a meditációt tűzte ki céljául. A nyugatrómai birodalomban a szerzetesség viszonylag későn, a IV. század legvégén jutott el s különösen Gallia déli részein terjedt. Egyik legelső képviselője a pannóniai származású Szent Márton tours-i püspök volt, akit a sajátosan nyugati keresztyén apát-püspökség kezdeményezőjének tekintenek. Galliában az V. század elején püspökök alapítottak kolostorokat, maguk is szerzeteseik közt éltek s a kolostorból irányították az egyházi életet. Szent Márton ^{tours-i} kolostora mellett a Föld-tü(r)zi közti tenger galliai partjain létesült marseille-i Szent Viktor és a lérinsi Szent Honoratus kolostorok valóságos püspök-képző intézményekké fejlődtek; egész sor galliai püspök került ki falaik közül.

A nyugati szerzetesség tehát kezdetől fogva feladatának tekintette a nép lelkipozírozását, sőt a pogánymiszsiót is. Szent Márton tanítványai köréből indult vissza Irországba Szent Patrik, aki a galliai példát követve az általa alapított ir egyházat az V. század közepén kolostorok köré szervezte meg. Minden ir törzs számára egy-egy kolostort alapított, amelynek apátja a püspök, szerzetesei pedig a papok feladatait látták el. Szent Patrik az akkor még virágzó klasszikus latin műveltséget is magával vitte Galliából Irországba, ahol sohasem volt római uralom és senki sem beszélt latinul, s mégis az ir kolostorokban magas színvonalu latin nyelvű egyházi irodalmi tevékenységet folytattak a

szerzetesek, míg a germán hódítások idején elbarbárosodó nyugat-római birodalom latin anyanyelvű tartományaiban a klasszikus műveltség a VII. századra elsorvadt s még a papok nagyrésze is írástudatlan volt. Az ír szerzetesség külmisziót is kezdeményezett; az idősebb Columbanus 563-ban megalapította a skót egyházat és a rómaiak által kiűritett Britanniába települt angolszász törzsek közt is térített, az ifjabb Columbanus pedig a VI. század végén a frank miszsióba kapcsolódott be.

A frank egyház ebben az időben rá is szorult erre a segítségre, mert mihelyt államegyházzá lett, megkezdődött belső hanyatlása. A frank királyok által kinevezett püspökök már nem a szerzetesi életszentséget tartották eszményüknek, hanem a világi nagyurakkal versenyezve politikai érvényesülést kerestek. A római nagybirtokosokat magába olvasztó frank arisztokráciából kikerülő püspökök inkább katonák voltak, mint papok, személyesen vonultak harcba kíséretük élén s jobban érdekelte őket a könyvnél a fegyver, amellyel a hatalmat jelentő birtokot meg lehetett szerezni és őrizni. A királyok és magánemberek bőkezű adományai révén a 125 püspök kezén lévő egyházi birtok a VII. században Gallia harmadrészére terjedt ki, s az egyházi törvények értelmében elidegeníthetetlen volt, ellentétben a királyi birtokkal, amely eladományozás révén állandóan csökkent s vele együtt a királyi hatalom is. Chlodwig utódai, a Merovingok hatalom nélküli bábok voltak az egyházi és világi arisztokrácia markában s helyettük udvari főtisztviselőik, a maior domus-ok kormányoztak, ezek is állandóan harcban álltak a saját hadseregekkel rendelkező grófokkal és püspökökkel. Hasonló egyházi állapotok voltak a nyugatrómai birodalom területén alakult másik két, eredetileg ariánus, de a VII. század végére katolikussá lett germán királyságban, a hispániai nyugati gótoknál és az észak-italiai longobardoknál is /a burgund királyságot a frankok 534-ben elfoglalták és megszüntették/.

Az elvilágiasodott papság, ahogy önmagától nem, úgy a világiaktól még kevésbé követelte meg az életszentséget, csak a tizparancsolat betartását, a cégéres bűnök kerülését és a szentségekkel való élést. A szentségeket az üdvösséghez nélkülözhetetlen kegyelmi eszközöknek tekintették, s a frissen megtért barbár népek még eleven mágikus hiedelmeinek hatására kialakult a szentségek objektív, varázsszerként való hatékonyságába vetett hiedelem, a szubjektív hitélmény pedig másodlagossá vált. Ugyanebben a szemléletben a szentek ereiklyéi, sőt képei, szobrai is csodatevő erőt nyertek s gyógyító- rontó mágikus praktikák eszközeivé váltak. A papság /amely időközben magába olvasztotta és papi rangsorra tette a diakónus, a presbíter és a püspök őskeresztyén gyülekezeti tisztségeit/ mint a szentségek egyedül hivatott kezelője, sőt a szereztetési ígék kimondásával tulajdonképpeni létesítője, természetfeletti hatalommal rendelkező, zárt testületté, renddé alakult és élesen elkülönült a világiaktól /"laikusoktól"/, akik felé az üdvösség egyedüli közvetítője lett. Az egyház már nem a "hivők" közössége, hanem egy o-

lyan papi intézmény volt, melyhez a "hivek" a kegyelmi eszközökben való részesülésért fordultak. Az istentisztelet középpontjába a sakramentális szertartások kerültek s az építő-tanító prédikáció elsorvadt. A szertartások latin nyelve még az ókori latintól eltérő új latin /olasz, francia, spanyol/ nyelven beszélők számára is érthetetlen volt, nemhogy a germán népek számára, ami a varázsigék titokzatosságával övezte a papi tevékenységet.

A formálissá vált szertartásokban és babonáskodásban kimerülő névleges keresztyénség tengerében az evangéliumi életszentséget, a Hegyibeszéd lelkiületét, az áldozatosság, béketűrés, szegénység erényeit már csak a szerzetesektől várták el, akiknek az üdvösség eléréséhez szükséges erényeken túlmenő, nekik már "felesleges" érdemeit a világ kísértései közt élők számára igyekeztek kamatoztatni úgy, hogy azokért /sőt a holtak lelkeiért is/ a szerzetesek imával járjanak közbe Istennél. A szerzeteseknek így mintegy társadalmi hivatása lett a bűnösökért való állandó imádkozás, aminek fejében gazdag adományokban részesültek, hogy a kolostori elzártságban, kísértésektől távol, zavar-talanul teljesítsék ezt a közhasznú feladatukat. A VII. és VIII. században a frank birodalomban mintegy 600 kolostor működött, de ahogyan az aszkéta apát-püspököket elvilágiasodott katona-püspökök váltották fel, úgy vált a püspöki felügyelet lelki irányításból gazdasági kizsákmányolássá. A kolostorok vagyonát saját jövedelmi forrásuknak, az imájukért adományokat kapó szerzeteseket a jövedelem gyarapítóinak tekintették a püspökök. Ilyen körülmények közt a kolostori imádkozás üres rutinná, a sakramentális egyház szertartásainak függvényévé torzult s a kolostorokban erkölcsi lazaság kapott lábra.

A nyugat-európai szerzetesség reformja Itáliából indult ki s a galliai apát-püspökök kolostoralapító tevékenységétől annyiban különbözött, hogy a szerzetességet élesebben különítette el a papságtól s az állandóan szerzetesei közt, maga is szerzetesként élő apát családfői hatalma alá helyezte. A reform kezdeményezője Nursiai Benedek volt, aki 529-ben alapított Monte Cassino-i kolostorának szabályokat adott s ezek a szabályok /Regula/ később az egész nyugati szerzetesség számára irányadókká lettek. A szerzetesekkel szemben felállított hármas követelmény a conversio morum, a stabilitas loci és az obedientia. Az első a megtérés, vagy elfordulás a világ szerinti gondolkozástól. Nemcsak a szegénységet és nőtlenséget érti ezalatt, ezek csak külső jelei annak, hogy a keresztyén ember a maga biztonságát nem a világban, a vagyonban, a családban keresi, hanem feltétel nélkül rábizza magát Krisztusra, őt követi. A második követelmény a kolostorban való életfogytiglani megmaradás, a test szerinti család helyett egy új, lélek szerinti családba való végleges betagozódás. A harmadik a két előbbi következménye és konkretizálása: a világ szerinti biztonságot és otthont feladó szerzetes nem a maga úra, hanem új családjának tagja s mint e család atyjának, engedelmeskedik az apátnak. Benedek regulája korlát-

lan hatalmat és egyben óriási felelősséget ruház az apátra. Szívére helyezi, hogy Isten előtt felel önmagáért és a rá-bizottakért, akik őt atyjukként tisztelik, de ő testvérként kezelje őket. Állandó önvizsgálatot tartson a türje, sőt ingényelje alárendeltjei bírálatát; a gyöngéket türelemmel hordozza s az irgalom mindig a jog előtt járjon nála; összegezve: oderit vitia, diligit fratres /gyűlöljje a bűnt, szeresse a testvéreket/.

A bibliai idézetekből álló regula gyakorlati kifejtése annak az evangéliumi parancsnak, hogy aki a legnagyobb, az szolgáljon a legkisebbnek s ebben tagadja meg a világ szerint, fordított gondolkozást. Tulajdonképpen az ösgyülekezet új, sürített formája a bencés kolostor, az apát az apostoli levelek püspökéről van mintázva. A keleti szerzetesség öncélú aszkézisét mellőzi, helyette a fizikai munkát ajánlja s ezáltal a kolostor önellátó termelő közösséggé alakul. De legfőként abban különbözik a keleti szerzetességtől, hogy nem elszigetelődni akar a megromlott egyháztól, hanem annak megújító, missziós magva kíván lenni. Nem befelé, hanem kifelé fordul: szolgálatot vállal s ebben találja meg a kiválasztottak kis seregének létértelmét, hivatását. Mert a középkori szerzetesség lényegében a predestináció gyakorlati tudomásulvétele: a világból való kihívás a világ szolgálatára történik.

A keresztyén magatartásnak nincs minden korszakra általánosan érvényes receptje. Csak a világi biztonságot feladó, feltétel nélkül szolgáló lelkiület marad mindig ugyanaz, a megvalósítás formája koronként változik, mert időszerűnek, a valóságos problémák megoldására alkalmasnak kell lennie. Mint láttuk, az V-VIII. század nyugateurópai embere számára a korábbi társadalmi kötelékek felbomlása, a rómainak a birodalom, a germánnak a törzs keretei által adott biztonság elvesztése a valamiféle új biztonság megszerzése volt az égető kérdése. Erre válaszolt a katolikus egyház azzal, hogy rómainak és germánnak egyaránt új, közös otthont kínált a keresztyén gyülekezetben; s az igazi keresztyén gyülekezet, az egymást szeretetben hordozó, nem test, hanem lélek szerinti család képét mutatta fel, ábrázolta ki a bencés kolostor. Ezt az új közösséget kínálták a bencés misszionáriusok a világba került pogány germán világnak. S ha a pogány babonáságból megtértek az akkori sakramentális egyházba való betárgolódásukkal csak a kezdeti lépést tették is meg Krisztus követésében; a legközvetlenebb célt a szerzetesek elérték: a széthullott római állami és germán törzsi keretek helyett az emberek új közösségi életformát nyertek az egyházközségben, a parochia-ban, amely a pap vezetése alatt nemcsak kultuszközösséggé, hanem a politikai és vérségi kötelékeket pótló életközösséggé alakult.

A korai középkor egyik legjelentősebb fejleménye a falusi egyházközség. A római birodalmi keresztyénség eredetileg városi vallás volt, a püspökök városi gyülekezetek élén álltak s a falusi nép megtérítése az ő vezetésükkel, a városokból történt. A falukon imaházak épültek, ahol a püspök időn-

ként misézett, de keresztelni csak a városi templomban lehetett s nagy ünnepeken misére is oda kellett menniök a falusiaknak. A falusi egyház minden jövedelme a városi püspököt illette. A római birodalom felbomlása során a városok elhanyaglottak, Európa falusi, paraszti világgá változott. Az előkelők sem városokban, hanem vidéki udvarházakban, később várakban éltek. A falunak mostmár nem volt városi irányítása, közösségi életét magának kellett szerveznie. Mihelyt a falvak egyházi irányítása a városokból lehetetlenné vált, az istentisztelet folyamatosságának biztosítására papokat kellett a falvakba telepíteni. Ezeket a püspök küldte ki a presbitereknek /később plebánosoknak is/ nevezték őket. Felhatalmazást kaptak misézésre, majd a VII. századtól kezdve /először Galliában/ a keresztelésre is. Ezzel a falusi gyülekezet önállósult, de még hiányzott az önállóság anyagi fedezete. Ezt úgy sikerült biztosítani, hogy a hívek adományaikat a falusi templom védőszentjének ajánlották fel s így kivonták a helyi egyházi vagyont a püspök rendelkezése alól. Végül a püspököt illető tizedjövedelem negyed, vagy nyolcadrészét /quarta, octava/ is megtarthatta a falusi pap, ami lehetővé tette a helyi szegénygondozás megszervezését. "Mihelyt megszervezték, - mondja a falusi gyülekezetek történetírója - az egyházközség vallási közösség, és nemsokára elsőrendűen társadalmi közösség lett. Csak ez maradt szilárd és egységes, mikor a társadalom felbomlott. Keretében születtek, növekedtek, házasodtak és haltak meg az emberek, a templom lett hitük és érdekeik központja... az egyházközség a keresztyén népeesség törvényes gyűlése, ezen alapszik a középkor egész társadalmi és vallási építménye". A nemzetség védelméből, a közös föld birtoklásából kiesett, földesuri hatalom alá kerülő szabad emberek csak úgy, mint a földreültetett, majd felszabadított rabszolgák egyetlen közössége, ahol Isten előtt uraikkal egyenlőknek számítottak, az egyházközség, a templomi gyülekezet volt; s az elszigeteltség, irástudatlanság e sötét korszakában egyedül a pap nyithatott meg számukra a mindennapi apró gondokon, a falu szűk határán túlmutató távlatokat. Az európai parasztság élete sok-sok évszázadra összenőtt a helyi egyházzal, abban találta meg szervezeti formáját, erkölcsi normáit, világszemléleti alapjait. Ezt a római birodalmi talajon, de már a római állam megszűnése után kialakult társadalmi egységet, az önállósult falusi keresztyén gyülekezetet plántálta át a pogány germán népek felbomló társadalmába a bencés szerzetesek missziója.

3. A pápaság felemelkedése és szövetsége a

frank királysággal

A bencés misszió nem valamiféle népegyház, hanem az egyetemes katolikus egyház missziója volt, a pápaság kezdeményezte.

A pápák egyházfői igényei a római birodalom többi pátriárkájával, főleg a konstantinápolyival vívott első-ségi küzdelem során bontakoztak ki, de gyakorlatilag csak akkor érvényesülhettek, mikor a keletrómai császár uralma Itáliában megrendült. Öt évvel azután, hogy Justinianus császár seregei a keleti gótok utolsó ellenállását leverték, 568-ban új germán hódítók törtek be Itáliába, a longobárdok. A keletrómai uralom a kormányzó /exarcha/ székhelyének, Ravennának környékére, Róma vidékére, a félsziget déli nyulványaira és a szigetekre szorult vissza, de ott is egyre névlegesebbé vált. A longobárdok elleni védelmet a nagybirtokosok szervezték meg helyi erőből. Rómában és környékén a legnagyobb birtokos, a pápa gyakorolta a tényleges hatalmat. A VI. század közepétől kezdve nem választottak többé konzulokat, majd a senatus is feloszlott. A nagybirtokos senatori családokból alakult arisztokrácia átengedte a politikai irányítást az általa és többnyire saját soraiból választott pápának. Egyházi tekintélyének politikai hatalommal való kiegészülését használta fel Nagy Gergely pápa /590-604/, hogy egyetemes egyházfői igényeit Konstantinápolyal szemben erélyesen hangoztassa, s a gögös-alázatos "servus servorum Dei" /Isten szolgáinak szolgája/ címmel is kifejezésre jutassa. Ez a görögöket római öntudattal és az antik műveltséget vallásos fanatizmussal gyűlölő aszkéta alapozta meg a pápaság hatalmát az-zal, hogy felkarolta és terveinek szolgálatába állította a szerzetesség intézményét.

Az első pápai misszionáriusok 597-ben Britannia földjén jelentek meg, ahol már másfél évszázaddal előbb megszűnt a római élet. Az egymást követő rajokban benyomuló pogány angol és szász germán törzsek elől a keresztyén britek Walesbe húzódtak vissza, részben Galliába, a róluk elnevezett Bretagne-ba költöztek át. Az angolok és a szászok törzsi királyságokat alapítottak, amelyek egymás rovására igyekeztek terjeszkedni. Az angolszász politikai egység megteremtésében nagy lépést jelentett előre az, hogy a pápai misszió hatására a királyságok sorra csatlakoztak a római egyházhoz, és a VII. század közepén közös egyházi szervezetet alkottak, amelynek élén Canterbury érseke állott. A pápák tudós szerzeteseket küldtek a most már Angliának nevezett Britanniába, akik Yorkban Nyugat-Európa legjobb latin iskoláját szervezték meg, s nemcsak az egyházi irodalmat, hanem /a szép latin stílus ápolása címén/ antik szerzők műveit is tanították. Közük alól a jól képzett angolszász papok és szerzetesek egész sora került ki, köztük Beda Venerabilis, az angolszászok első történetírója.

A pápai misszióból született angol egyház küldte ki a frizek megtérítésére 690-ben Willibrord szerzetest, akit a pápa Utrecht érsekévé szentelt. A nemrég frank uralom alá vetett frizek közt folyó misszió megfelelt a frank érdekeknek, hiszen a közös vallás szorosabbá tette a kapcsolatot hódító és meghódítottak között. Martell Károly maior domus mégis bizalmatlanul nézte, hogy Willibrord munkatár-sa, Winfried /egyházi nevén Bonifác, "a germánok apostola"/

a thüringiek és bajorok közt pápai megbízatásból püspökségeket szervez, és kolostorokat alapít, mert a frank egyház felett magának igényelte a fennhatóságot.

Martell Károly fia, Kis Pippin maior domus azonban messzemenő terveket épített a pápasággal való szövetségre, s ezért beleegyezett, hogy Bonifácot a pápa nevezze ki mainzi érsekké. Néhány év múlva learatta engedékenysége gyümölcsét. A pápa 751-ben hozzájárult ahhoz, hogy az utolsó Merovingot kolostorba zárják, s hogy Bonifác Pippint szentelt olajjal megkenve királlyá avassa. A szent kenét pótolta a Karolingok /Martell Károly utódai/ hiányzó legitimitását, s egyúttal isteni megbízatást adott a királynak a béke és igazság feletti őrködésre. A középkori "Isten kegyelméből" való királyság ideológiája ekkor született meg.

A pápaság azonban legalább annyira rászorult a frank király védelmére, mint az az egyházi támogatásra. 751-ben a longobárdok elfoglalták Ravennát, az exarchátus központját, s Róma ellen készülődtek. A longobárd győzelem megvethette volna Itália politikai egységének alapjait, s a pápából legfeljebb az olasz egyház feje lett volna. A frank beavatkozás azonban más irányt adott az eseményeknek. A pápa személyes segélykérésének engedve Pippin 754-ben sereggel vonult Itáliába, s nemcsak Rómát mentette meg, hanem az elfoglalt keletrómai területet /amely a császári uralom emlékekül máig a Romagna névet viseli/ elvette a longobárdoktól és a pápának adományozta. Így keletkezett az egyházi állam, hivatalos nevén Patrimonium Sancti Petri /Szent Péter öröksége/. Pippin az adományt a pápától reá ruházott "római patricius"-i minőségben, mint az ugyanazon címet viselő exarcha jogutóda tette, s ezzel mintegy hűbérurává lett a pápának. A pápa azonban nem azért igyekezett megszabadulni a longobárdoktól, hogy a frank király markába kerüljön. Pippin adománylevele hamarosan eltűnt /azóta sem került elő/, de rejtélyes módon /ma már tudjuk, hogy ekkoriban hamisították/ felbukkant egy addig sohasem említett irat, amelyben Nagy Konstantin ajándékozta I. Szilveszter pápának Rómát és az egész nyugatrómai birodalmat. Alig mult el feje felől a végveszély, a pápaság máris világhatalmi igényekkel lépett fel.

A bizalmatlan szövetségesek közül egyelőre azonban a frank király volt az erősebb. Pippin fia, Nagy Károly /768-814/ 774-ben véget vetett a longobárd uralomnak, felvette a longobárdok királyának címét, s megerősítette a pápát birtokaiban. Bár magát az egyház "védelmezőjé"-nek nevezte, gyakorlatilag az egyház urává lett. Mint a katolikus egyház világi feje, a pogányok megtérítésének jogcímén indított hadjáratot a szászok ellen. Több mint három évtizeden át szinte évről évre kiújuló harcokban véres kegyetlenséggel, tömeges kivégzések és áttelepitések során kényszerítette a frank fennhatóság elismerésére és a keresztyénység felvételére ezt az ősközösségi szabadságot utolsóként megőrző, királytalan germán törzsszövetségét. Ő kezdeményezte az Elbán túl élő szlávok meghódítását is. Megdöntötte az avaroknak a VI. század közepe óta fennálló Kárpát-medencei

birodalmát is. Győzelme, amelyet a frank papság a kereszténységnek Attila népén állt bosszujaként ünnepelt, egyet jelentett az avar nép kiirtásával; a fennmaradt töredék hamarosan felszívódott a szláv lakosságba. Hispania felszabadítása az arabok alól azonban már nem sikerült. Nemcsak az arabok tanusítottak elszánt ellenállást, hanem a bennszülött baszk lakosság is idegen betolakodóknak tekintette és megtámadta a visszavonuló frankokat. /Erről az eseményről szól a középkori lovagi költészet egyik remeke, a Roland-ének/. Egy második vállalkozás eredményeként azonban Nagy Károly elfoglalta és a frank birodalomhoz csatolta a később Katalóniának nevezett területet.

A nyugatrómai birodalom európai tartományait s egyben a germán népeket /az angolszászok és a skandináv normannok kivételével/ egyesítő Nagy Károly birodalomalapításának az a jelentősége, hogy a meghódított területeken, sőt a frank egyház térítő tevékenysége által a birodalom határain túl is elterjedtek a frank feudalizmus fejlett formái, s ez elősegítette az egyes európai országok különböző ütemű fejlődésének kiegyenlítését. A frank, és az ebből származó francia minta nélkül az európai feudalizmus nem mutatna sokszínűségében is olyan egységes képet.

A feudális kapcsolatokon kívül a másik társadalmi erő, amely Nagy Károly birodalmát létrehozta és összetartotta, az egyháznak az állammal való összefonódása volt. Ez fejeződött ki a római császárság félig állami, félig egyházi színezetű ujjaélesztésében. 800 karácsonyán III. Leo pápa a római Szent Péter-templomban császárrá koronázta a frank királyt. Nagy Károly már előbb elhatározta a császári cím felvételét, de a pápa által meglepetésszerűen végrehajtott koronázás mégis kellemetlenül érintette, mert ezzel az a látszat keletkezett, hogy a pápa adományozza a császári koronát. Valóban, a nem kért közreműködéssel a pápa meg akarta akadályozni, hogy az egyháztól független császári hatalom jöjjön létre, s a rossz emlékü keletrómai császári zsarnokságot a frank gyámkodás váltsa fel. Nagy Károly sohasem vette tudomásul a koronázásból fakadó pápai elsőbbségi igényt, de annál szívesebben melengették azt a pápák, s az egyházi propaganda idővel belopta a köztudatba is. A császárság intézménye feltartóztatlanul fonódott össze a pápasággal, aminek természetesen nem a pápák ügyessége, hanem az a tény volt az elsődleges oka, hogy a feudális állam nem nélkülözhetette az egyház ideológiai támogatását és művelődési tevékenységét. Nagy Károly, ha tiltakozott is a pápától való függés ellen, maga is kívánta uralmának egyházi alátámasztását. Tőle származik a hódító háborúk vallásos szentesítésének a kereszties háborúkban kiteljesedő eszméje, amely mintegy kereszttyén ellenpárja volt az iszlám "szent háború"-jának. Ez a harcias fanatizmus tömérdek szenvedést zúdított a megtérítésre kismélt pogány hépekre, de első eredménye a német népi egység volt. Nagy Károly háborúinak vérözöne sodorta egybe a germán törzseket német néppé.

Nagy Károly azonban nemcsak fegyverrel, külsőségesen akarta terjeszteni a keresztyénséget, hanem az egyházi élet elmélyítésére is törekedett. Felujítva a római birodalmi egyház hagyományait s a bizánci cezaropapizmus példájától sem mentesen, magát az egyház fejének tekintette. A pápának az imádkozás feladatát jelölte ki, az igazgatást magának akarta fenntartani. A püspökök választásába beleszólt, s világi igazgatási feladatokkal is megbizta őket. A birodalmi gyűlések egyúttal zsinatok is voltak, amelyekben a császár egyházi rendelkezéseket adott ki, így pl. a vasárnapi templomlátogatást, a vasárnap munkaszünettel való megünneplését, a Miatyánk és a Hiszekegy megtanulását általánosan kötelezővé tette. Nagyszabású, művészi igényű templomépítkezést kezdeményezett s különös gondot fordított nemcsak az egyházi, hanem az ókori klasszikus műveltség terjesztésére is. Ebben Alkuin angolszász szerzetes volt fő tanácsadója, akivel nyilvános iskolák alapításának tervét is kidolgoztatta, ez azonban nem valósult meg. Megvalósult viszont a kolostorok művelődési központokká való kiépítése. Nagy Károly alatt ment végbe a bencés regulának a birodalmi kolostorokba való bevezetése. Nursiai Benedek kolostori rendtartásában eredetileg nem szerepelt ugyan a kulturális tevékenység, de Itáliában már a VI. század folyamán Cassiodorus római szenátor bevezette a Vivarium elnevezésű kolostorába az egyházi és ókori klasszikus szövegek olvasását és másolását. Ez az irányzat továbbért az ir és angolszász kolostorokban s azokból terjedt el a frank birodalom egész területén. A pogány germánok közt folytatótt misszió során alakult Fulda, Reichenau, Sankt Gallen kolostorai vezettek ezen a téren, bennük működtek a IX. század első felében az első német költők, Otfried, Notker és Walafrid, akik a klasszikus kultúrát először szólaaltatták meg germán anyanyelven.

Az intellektuális tevékenység hozzásegítette a szerzeteseket, hogy felismerjék a keresztyén tanításba és kultuszba beszivárgott pogány elemeket s fellépjenek azok ellen, amiben maga Nagy Károly is egyetértett velük. Elsősorban a Krisztus istenségét tagadó vagy kisebbitő ariánus nézetek továbbélésével szemben foglalt állást a frank egyház. A 711 óta arab uralom alatt élő s a szélsőséges arab monoteizmus hatására ariánus hagyományait felélesztő spanyol egyházban kialakult az ún. adoptianizmus, az a nézet, hogy Krisztus nem öröktől fogva Isten, hanem az Atya fiának fogadta őt. A frank egyház ezt éppugy elutasította, mint ahogyan helyeselte, hogy a niceai hitvallásba beiktassák a "filioque" szót, amely azt fejezte ki, hogy a Szentlélek nem csak az Atyától származik közvetlenül, hanem a Fiutól is. Hosszu viták után a hitvallásnak ez a kiegészítése csak 1014-ben történt meg véglegesen, ami azután 1054-ben a római és az eredeti neceai szöveghez ragaszkodó bizánci egyház közti szakadás jogcímévé lett.

A krisztológiai kérdésekben a római pápák egyetértettek Nagy Károllyal és szerzeteseivel, annál kevésbé azonban a szenképek tisztelete ügyében. A bizánci képrombólokat a pápák kezdettől elítélték s helyeselték, hogy 787-

ben a bizánci császár helyreállította a képek tiszteletét. Nagy Károly és a frank püspökök azonban 791-ben a képtiszteletét, mint a babonásra alkalmat adó és bibliaellenes tévelygést, elvetették. Ugyancsak a pápa és az egyházi közvélemény ellenében próbálkoztak egyes frank szerzetesek a sakramentális mágia ellen fellépni, tagadták a dogmában még ki nem mondott, de általánosan vallott transsubstantia-tiót, azaz az urvacsorai jegyeknek Krisztus valóságos, fizikai testévé és vérévé való átváltozását. Nagy Károly halála után, a IX. század derekán támadás indult a Paschásius Radbertus és Ratramnus szerzetesek által képviselt spiri-tualista ellenzék ellen és sikerült is őket elhallgattatni. Ratramnus a kálvini urvacsoratanhoz nagyon hasonlóan fejtegette, hogy Krisztus teste a mennyben van, tehát nem lehet jelen valósággal, csak misztikusan az urvacsorai jegyekben */non in veritate sed in mysterio/*.

Az urvacsora-vitának a kimentele is mutatja, hogy a Nagy Károly halála után bekövetkező feudális anarchia, a birodalom felbomlása s a zűrzavart növelő normann és magyar támadások közepette a lelki és szellemi tisztulás folyamata megszakadt, az egyházon belül a műveltségellenes irányzat kerekedett felül, ami a sakramentális mágia új erőre kapásában jelentkezett. Nagy Károly politikailag tehetetlen, vallási-
sila vakbuzgó utódja Jámbor Lajos a képtisztelet elleni határozatot is visszavonatta, s környezetében az a vélemény alakult ki, hogy a szerzetesek ne a könyveket bujják, hanem böjtöljenek és imádkozzanak. Anianei Benedek szerzetes királyi felhatalmazással megkezdte a kolostorok reformját, az állandó imádkozást */laus perennis/* állítva a szerzetesi élet középpontjába, de kiderült, hogy a kegyesség és a műveltség szembeállítása tévedés volt, a kulturaellenesség nem mélyítette el az imaéletet, sőt a IX. és X. század során a korábbi analfabétizmusba visszásüllyedt Nyugat-Európában a kegyesség is elsorvadt, s a szerzetesek is követék a papságot az elvilágiasodásban.

Míg Nyugat-Európában anyagi és szellemi felemelkedést, politikai megszilárdulást hozott, a VIII-IX. század Bizánc számára válságos időszak volt. Csak a Kisázsia sulyosodó arab nyomás elnyhülése adott lehetőséget a császároknak, hogy ennek a régi kulturájú, gazdag területnek minden erőforrását latba vetve, megvédelmezzék az ingadozó balkáni frontot. A kisázsiai katonaisztokráciából származó császárok az egyházi birtok kisajátításával és a katonáskodó elemek közti felosztásával akarták a birodalom ellenálló erejét növelni. Ez a célkitűzésük találkozott a kisázsiai tömegek egyházellenes törekvéseivel. A társadalmi egyenlőség öskeresztyén eszméit a perzsa manicheizmus misztikus tanaival egyesítő "pauliciánus" eretnekmozgalom a hivatalos egyházat ördögi találmánynak, fényűző szertartásait, képtiszteletét bálványimádásnak bélyegezte, s ezért örömmel üdvözölte a szentképek tisztelete ellen kiadott császári rendeletet. A szentképek készítése és árusítása nagy jövedelmet biztosított a szerzeteseknek, akik ezért a népre gyakorolt befolyásukat tömegmozgalom szervezésére használták fel. A

"képrombolók" és "képtisztelők" harca során a császárok elkobozták az ellenálló kolostorok birtokait, és azokra katonákat s az államnak adózó parasztokat, köztük sok "pauliciánus"-t telepítettek. Ezzel a vallási harc a katonai arisztokrácia számára be is töltötte hivatását, de a tömegek tovább folytatták, s a vallási köntös levetkezésével nyílt osztályharccá fejlesztették. 821-ben a Kiszziába telepített szláv parasztok felkeltek a feudális elnyomás ellen. A nehéz harcok során leverte felkelés arra indította az uralkodó osztályt, hogy véget vessen belső meghasonlásának. 787-ben helyreállították a szentképek tiszteletét, ami egyúttal a birodalom súlypontjának a Balkánra való áttolódását is jelezte.

Az eddig belső válságával küszködő bizánci egyház, versenyre kelve a pápasággal, téritő tevékenységbe kezdett. Boris bolgár kagán 864-ben megkeresztelkedett, s felvette a keresztény uralkodóhoz illő cári /császári/ címet. A bolgár egyház a konstantinápolyi pátriárka fősége alatt, de szláv liturgikus és irodalmi nyelvvel alakult meg, s nagy hatású kulturális központtá lett a déli és keleti szlávok számára. A keresztyén bolgár-szláv állam hamarosan függetlenítette magát a bizánci gyámkodás alól, sőt Nagy Simeon cár /893-927/ egyenesen a keletrómai császárság meghódítását tűzte ki célul. A bizánci hadvezetés és diplomácia magát Konstantinápolyt is csak az egész Balkán fölötti uralom átengedésével, évi adófizetéssel és a bolgár egyház önállóságának elismerésével mentette meg. Bolgár uralom alá kerültek a szerbek is, de az egységes balkáni szláv állam létrejöttét megakadályozta a horvátok ellenállása.

A balkáni rómaiság utolsó maradványaival, a dalmát városokkal való sűrű érintkezés során a balkáni szláv népek közül a horvátoknál indult meg leghamarabb a feudálizálódás folyamata. Fejedelmük, Tomislav 924-ben felvette a királyi címet. A horvátok megtérítésén a római és a bizánci egyház versengve munkálkodott; a győztes végül is Róma lett, mivel a bizánci és bolgár terjeszkedés által fenyegetett horvát állam érdeke a nyugati egyházra való támaszkodást diktálta.

A Közép-Európát és a Balkánt a VI. század óta előzőlő szláv népek nyugati törzsei közt Nagy Károly alatt indult meg a frank politikai terjeszkedéssel együttjáró keresztyén térítés. A cseh, morva és szlovén népekre nehezedő német elnyomás legfőbb eszköze a bajor püspökök által szervezett és ellenőrzött keresztyén egyház volt. Rasztiszlav morva herceg független morva egyházat akart, hogy ezzel a politikai felszabadulás útját egyengesse. Először a pápától kérelmezte az önálló morva érsekséget, majd mikor elutasításra talált, 863-ban a bizánci császártól kért szláv nyelven értő téritő papokat. Ekkor kezdték meg nagy jelentőségű működésüket Cirill és Metód, a "szlávok apostolai". Lefordították a bibliát szláv nyelvre, és megalkották a szláv írásrendszert /az un. glagolita ábécét, amelyből va-

lamivel később a görögkeleti szláv népek által használt, un. cirill írás fejlődött/. 869-ben a pápa is engedélyezte a bajor papok által meghonosított latin nyelvű szertartás helyett a szláv istentiszteleti nyelvet, s Metódot érsekké nevezte ki. De kerülni akarta a németekkel való összeütközést, s ezért Metódnak 885-ben bekövetkezett halála után eltűrte, hogy a bajor püspökök elűzzék a szláv szertartású papokat, akik Bulgáriába menekültek.

II.

A FEUDÁLIS EGYHÁZ ÉS MŰVELTSÉG VIRÁGKORA

/900 - 1300/

4. A szerzetesség és a feudalizmus

A feudalizmus lényege a földesur-jobbági viszony: a földesur tulajdonát képező földet a jobbágy saját munkaeszközeivel műveli s a termés egyrészét a földesurnak /a katolikus egyházban ezenkívül egy tized részét a püspöknek/ szolgáltatja be. A korai ázsiai társadalmakban /Babilon, Egyiptom/ a föld tulajdonjoga nem oszlott meg az uralkodóosztály tagjai közt, de a parasztoké sem volt, hanem az államé. Az állami földből kiosztott parcellákon dolgozó parasztok állami adójából élt az uralkodóosztály és a katonaság tömege is a parasztokból került ki. A görög és a római társadalomban a földnagyrésze a dolgozó parasztok tulajdonában volt, akik katonáskodtak is, az uralkodóosztályt pedig az idegenből behurcolt rabszolgáknak a közös földből erre a célra kisajátított birtokon folyó kényszermunkája tartotta el. Ez a kétféle birtoktípus, a rabszolgák által művelt uri föld és a szabad parasztok saját földje a római birodalom germán utódállamaiba is átöröklődött, s mindaddig fenn is maradt, amíg a szabad parasztok katonai szolgálataira szükség volt. A VIII. század folyamán azonban a haditechnika átalakult, a türk népektől eltanult kengyel biztos tartást adott a nyeregben a lovas harcosnak és a hóna alá szorított dárdával rohamozva, tulajdonképpen a ló erejét érvényesítette a harcban. A támadófegyver megsokszorozódott hatékonyságával szemben ki kellett alakítani az új

védőfegyvert, a nehéz vaspáncélt. Így jött létre a lovagi harcmódor, amely viszonylag kisszámú katonaságnak tette lehetővé nagy tömegek legyőzését. A lovagi felszerelés azonban drága volt és kezelése állandó gyakorlatot kívánt, ezért a lovas nem foglalkozhatott termelő munkával, hanem hivatásos katona lett s eltartásától másoknak kellett gondoskodni. A lovagsággal szemben tehetetlenné s így feleslegessé vált szabad paraszti gyalogságot lefegyvereztek és a lovagok eltartására kötelezték. Így keletkezett a középkori jobbágyság, amelynek munkáját úgy zsákmányolták ki, hogy megfosztották földje tulajdonjogától s azt a lovagoknak sajátították ki, akik ezáltal földesurak lettek.

Ez a folyamat a frank birodalomban a VIII. és a IX. században ment végbe. Már Nagy Károly korában egyre kevésbé vették igénybe a gyalogos parasztok katonai szolgálátát, a IX. század folyamán pedig a katonáskodás teljesen a lovagok joga és kötelessége lett. A kis lovagseregek nagy katonai hatékonysága azonban nemcsak a paraszti tömegek lefegyverzésére és földesuri hatalom alá vetésére vezetett, hanem a királyi hatalmat is korlátozta. A grófok és püspökök az igazgatásukra bízott területek parasztságának szolgáltatásaiból saját lovagsereget szerveztek s ezáltal függetlenítették magukat a királytól, aki csak magánbirtokainak jövedelmére és az abból eltartott seregére támaszkodhatott.

A frank birodalmat előbb Nagy Károly utódai, a Karolingok felosztották egymás közt /így alakult ki a későbbi Franciaország, Németország és Itália különállása/, majd ezeket az országokat is gyakorlatilag önálló tartományokra /hercegségekre, grófságokra/ szakították szét a nagyurak, akik az uralmuk alá vont területen a királyi jogokat és jövedelmeket is kisajátították. A világi hatalom a három részre szakadt Karoling birodalomban névlegessé vált. A tartományurak szolgálatába szegődött lovagok maguk is földesurak lettek: szolgálatuk fejében földet és azon jobbágyságot kaptak "hűbérbe". Bőköszöntött a feudális széttagoltság kora.

A gazdasági - társadalmi fejlődés szempontjából a feudalizmus haladást jelentett. A katonáskodás terhétől erőszakkal "megszabadított" parasztság egész munkaerejét a földművelésre fordíthatta, s ez a termelő erők növekedését segítette elő. A nehéz eke és a háromnyomásos földművelési rendszer megsokszorozta a termést, a parasztnak és a földesurnak is több jutott belőle s így nélkülözni lehetett a rabszolgák nehezen felügyelhető és érdektelenségük miatt kevésbé termelékeny munkáját. A rabszolgák földet kaptak s beolvadtak a jobbágyságba. Ez a fejlődés azonban csak hosszú távon, évszázadok alatt érezte kedvező hatását, a feudalizmus kialakulásának közvetlen következménye viszont az általános anarchia lett. A nagy és kis földesurak igyekeztek minél több földet és jobbágyot hatalmuk alá vonni, ezért állandóan harcban álltak egymással, aminek a védtelen parasztság lett az elsőrendű kárvallottja: saját

urá elnyomta, urának ellensége pedig kirabolta.

Az egyházat a feudális anarchia úgy érintette, hogy a nagybirtokos püspökök maguk is fegyveres birtokharácsolók-
ká lettek s egyházi tevékenységük a szertartásokra szorít-
kozott, de még azokat is többnyire segédpapjaikra, az u.n.
kanonokokra bízta /a kanonokok testületét káptalannak
nevezték/, maguk pedig lovagok módjára éltek. Meg is háza-
sodtak, holott a házasságot a felszentelt papoknak már a
római birodalmi egyház korában megtiltották s csak ha fel-
szentelés előtt házasodtak, tarthatták meg feleségüket,
püspök pedig házas ember egyáltalán nem lehetett. A kolos-
torok, amelyeket a chalcedoni Zsinat 451-ben a püspökök
felügyelete alá helyezett, súlyosan megcsenvedtek a püspö-
ki kar elvilágiasodását. A püspökök az általuk kinevezett
apátot tisztartójuknak, a kolostort jövedelmi forrásnak
tekintették, földjeit maguknak műveltették. A szerzetesek-
nek alig juttattak valamit, néha éppen jobbágyi munkára
fogták vagy egyenesen elűzték őket s a kolostort vadász-
kastélyokká alakították, esetleg valamelyik hűbéres lovag-
juknak adományozták. A világi nagyurak követték a példát s
maguk is alapítottak kolostorokat, hogy az elsőszülött ki-
zárólagos öröklési joga miatt birtoktalan ifjabb fiaikat,
apátként behelyezve, a jámbor hívek adományaiból tartassák
el. Az utolsó Karoling királyok sem vetették meg ezt a
jövedelmi forrást, önmagukat nevezték ki a nagyobb kolos-
torok apátjaivá s világi kormányzókra bízta a szerzetesek
felügyeletét. A fegyvertelen szerzetesek éppugy szenvedtek
a fegyveres erőszaktól, mint a parasztok, s mostoha sorsuk-
ban nemcsak olvasni, hanem hovatovább imádkozni is elfelej-
tettek.

A feudális erőszak féktelen tombolását végre maga az
uralkodó osztály is megsokallotta, de az erőszakot erőszak-
kal legyőzni nem lehetett. Az evangélium korszerű megérté-
sétől indított lelkek ébredtek rá arra, hogy az erőszak el-
len egyedül a védtelenség önkéntes vállalásával lehet véde-
kezni. Abban a világban, amelyben egyetlen biztonságnak a
fegyver számított, a keresztyén embernek éppen ezt a biz-
tonságot kellett feladnia, ha Krisztus követője akart lenni.
Nem véletlen, hogy ez a felismerés először Burgundiában, a
francia és német Karolingok között ide-oda tépett határtar-
tományban született meg, ahol 920 körül, az egykoru króni-
kás szerint "soha nem látott zsarnokok jelentek meg és
sorban összezsúrtak egymással kölcsönös mészárlásban. Isten
egyházát pusztítják, jogait megsemmisítik, törvényeit meg-
szegik, az egyház birtokait mindenütt megtámadják és kifoszt-
ják ezek az istentelen emberek". A burgundiai Cluny kolos-
tornak 927-ben egy lovagi család sarja, Odo lett az apátja,
akit lovagnak neveltek, de megundorodott a hivatásos gyil-
kolástól és azt bűneként bánva, vezekelni kolostorba vonult.
Ezt mások is megtették ezidőben, de Odo az első, aki
nemcsak saját, hanem egész osztálya bűnének ismerte fel az
erőszakot, a fegyver erejébe vetett bizakodást. A feudális
társadalmat két "nemzetségre" szakítottak látja, a Kainé-

ra és az Ábeléra, az előbbieket a "hatalmasok", az utóbbiak a "szegények". "Lám - írja - az alázatos, gyöngé, szegény embereket elnyomják, leigázzák és igazságtalanul gyötrik a gőgösök, hatalmasok, gazdagok". Isten népe a szegényekből kerül ki, ezek a szenvedés ellenére, sőt éppen béketűrésük által boldogok, míg igazán sajnálatraméltóak az ördög hatalmába került hatalmasok. A szerzetes, aki önként vállalta a védtelenséget, Ábel népéhez tartozik s hivatása több, mint példát adni a béketűrésből; neki kell a hatalmasok lelkét is megmenteni a kárhozattól, állandóan imádkozva értük. Cluny-reformja elsőrendűen az imaélet újjáélesztése volt; egyetlen pillanatra sem volt szabad benne elhallgatnia a zsoltáréneklésnek.

A passzív béketűrésből az ima aktív szolgálatába való átállás sodró erejű megújulást hozott a szerzetességnek. Cluny reformjához egyik kolostor a másik után csatlakozott francia, német, olasz földön egyaránt, előbb imaközösségre lépve Clunyvel, majd azt anyaházának, apátját pedig a maga apátjának ismerve el. Azelőtt minden kolostor önálló volt, saját apáttal; az első szerzetesrend Cluny, mint központi kolostor köré szerveződött, s a leánykolostoroknak nem is volt külön apátja, csak a Cluny apát alá rendelt perjele /prior/.

A Clunyból kiinduló reform csak úgy válhatott a kolostorok százait magával ragadó mozgalommá, hogy a szerzetesség lelki megújulása felrázta a világi társadalmat is. Az érettük, bűneik bocsánataért elmondott imák bűnbánatra ébresztették és lelki üdvösségükért való aggodalommal töltötték el a lovagság lelkileg fogékonyabb tagjait s visszhangra találtak bennük Odo intései: "Hadd menjen a hatalmaskodó, s kövessen el elbizakodottságában mindenféle erőszakot, hadd vigye végbe gonosz szándékát, raboljon ki másokat, lakjék jól az ártatlanok elnyomásával, hadd gondolja büntetlenségében, hogy az Ur nem látja, vagy - ami még rosszabb - helyesli az ő utjait. De eljő, bizonyosan eljő majd hirtelen az örökkévaló büntetése, s meg kell látnia, hogy Isten mindent látott és élete váratlan végén látja majd, hogy mindenért megfizetve elkárhozik". A társadalom zűrzavara miatti szorongás, párosulva a kárhozattól való rettegéssel egyre több lovagot indított arra, hogy saját érdekében anyagi segítséggel álljanak a szerzetesi reform mögé. A kolostorok nem is csatlakozhattak volna másként Cluny mozgalomához, mint a tulajdonos földesur beleegyezésével, nem egyszer éppen kezdeményezésére. Ez egyben a kolostorból származó jövedelemről való lemondást is jelentette, mert a csatlakozott kolostor vagyona Cluny apátjának rendelkezése alá került. De nemcsak megreformált kolostorokat ajánlottak fel világi kegyuraik Clunynek, hanem újakat is alapítottak Cluny számára, az állandó formulává vált indoklással: *pro remedio animae suae /lelke megváltására/*, azért tudniillik, hogy a szerzetesek imádkozzanak az alapító és családja lelki üdvösségéért.

De ha csak ennyi lett volna a szerzetesi reform hatása a világi társadalomban, a szerzetesek közbenjáró imája nem-

hogyan felrázta, hanem egyenesen elaltatta volna a lovagi lelkiismeretet azzal, hogy a megfizetett ima kimentti az erőszakoskodót a kárhozatból, tehát nem kell életmódján változtatnia. Cluny azonban nemcsak bűnbánatra, hanem megtérésre is hívta a lovagokat s új életeszmenyt tűzött ki eléjük. Oda a kor kedvelt műfaját, a szentek életrajzát felhasználva, egy költött szent, Gerald alakjában megrajzolta a keresztyén lovag eszmenyképét, azét aki "azért viseli a kardot, hogy védelmezze a védtelen népet". Ezzel a lovagokat arra szolította fel, hogy fegyverrel vessenek véget a fegyveres erőszak uralmának. A felszólítás természetesen nem járt teljes sikerrel, de mégis eljutottak odaig, hogy Cluny apátjainak és szerzeteseinek tevékeny közreműködésével és a püspökök vezetésével a katolikus Európában kibontakozott az "Isten Békéje" és az "Isten Fegyverszünete" mozgalom, amely az önként csatlakozott és az ezek által kényszerített lovagoknak megtiltotta a fegyvertelenek elleni fegyverhasználatot, illetve a hét bizonyos napjaira a lovagok egymás közötti magánharcait. Egy másik, az igazi keresztyén lelkülettől távolálló, de a belháborukat részben levezető megoldás a lovagoknak a pogányok elleni harcra való küldése volt, ami az arab hódítók ellen indult spanyolországi "visszafoglaló" /reconquista/ küzdelmekben, főként pedig a Cluny-i priorból lett II. Orbán pápa által meghirdetett un. keresztesháborukban /lásd később/ valósult meg. Mindenesetre a szerzetesek e korai "belmissziója" lényegesen hozzájárult a feudális anarchia fékezéséhez s egy olyan lovagi erkölcs kialakulásához és érvényesüléséhez, amelynek fővonásai, a nagylelkűség, a segítőkészség, a gyöngébb fél kimélzése azóta is a "lovagiasság" gyűjtőfogalma alá tartoznak.

Cluny lelki reformja hamarosan intézményes formákat is kezdett igényelni. Ahhoz, hogy a szerzetesek akadálytalanul teljesíthessék missziójukat, anyagi és szervezeti függetlenség kellett. A világi kegyurak nagyrésze lemondott ugyan a kolostorok életébe való beavatkozásról, annál kevésbé azonban a püspökök, akiknek erre törvényes joguk is volt. A szolgálat szerzetesi lelkülete kibékíthetetlen ellentétbe került a világi papság hatalmi szemléletével. A kolostorok lázongtak a püspökök fegyelmi hatósága, kizárólagos misézési és pappászentelési joga ellen, főleg pedig azt sérelmezték, hogy a püspökök adót kellett fizetniük, amit az világias udvartartására és magánhadseregére fordított. Az ellentét egy francia apát és püspöke közti pereskedésben robbant ki, az apát a pápához apellált, aki 997-ben igazat adott neki, kivette a kolostort a püspök fegyelmi hatósága alól és közvetlen pápai rendelkezés alá helyezte. Hiába tiltakozott a chalcedoni zsinat határozatára hivatkozva a francia püspöki kar, a kolostorok felszabadulása ettől kezdve feltartóztathatatlan mozgalommá nőtt, amelynek élére Cluny ötödik apátja, Odilo állott. Hosszu időre terjedő apátsága /994-1049/ alatt Cluny és kolostorai jogilag is szerzetesrenddé szerveződtek azáltal, hogy a püspökök felügyeleti jogát a pápa vette át, akitől az apát köz-

vetlenül függött, adót csak neki fizetett, viszont megkapta a kolostori vagyon önálló kezelésének és szerzetesei pappászentelésének jogát s ezzel a kolostor önálló gyülekezetté, istentiszteleti közösséggé alakult. Nemcsak Cluny, hanem több független kolostorok is megszervezték a pápai hatalomtól való közvetlen függés kiváltságát, úgy, hogy a nyugat-európai szerzetesség a XI. század folyamán a világi papságtól teljesen elkülönülő, azaz csak a pápán keresztül kapcsolódó egyházi renddé lett. Ez egyben azt is eredményezte, hogy a hatalmas kolostori birtokokkal rendelkező apátok a püspökökkel vetekedő világi hatalomhoz, politikai befolyáshoz jutottak. Odilo apátot ezért a féltékeny püspökök gunyból a "cluny-i király" címmel illették.

A szerzetesség önállósulása feltétele és egyben következménye volt a lelki reformnak, de azzal járt, hogy visszatért a megtagadott és feladott világi biztonsághoz való ragaszkodás. A megszorodott és önállósult kolostori birtok jövedelme hovatovább nagyobb vonzóerőt jelentett a szerzetesrendbe belépők számára, mint az imaszolgálat. A földbirtok nemcsak biztonságot adott, hanem hatalmat is, a hatalom gyakorlása pedig megrontotta a szolgálat lelkiületét. A kolostorok földesurak lettek, mihelyt vagyonuk kezelését a püspököktől átvették, s ezzel maguk váltak a jobbágyság közvetlen kizsákmányolóivá. A feudális társadalom ebben az időben alakította ki a három "rend", az imádkozó papok és szerzetesek, a harcoló lovagok és a dolgozó parasztok /oratores, bellatores, laboratores/ munkamegosztásának elméletét, Isten büntető haragja és a földi ellenség elleni védelmet ígérve a parasztnak az egyházi és világi uralkodóosztály eltartása fejében. Ez a szemlélet azonban ellentmondott a kolostoron belüli egyenlőségnek, s az éberebb lelkiismeretek visszásnak találták, hogy a kolostori "familia" egy része, a szerzetesség, imaszolgálatára címén, a másik rész, a jobbágyság munkájával tartassa el magát. Szent Benedek regulájának a fizikai munkát előíró, félig-meddig már elfelejtett utasítását elevenítették fel azok a szerzetesek, akik a kolostoron belül a fizikai és szellemi munka mindenre kiterjedő megosztását követelték a testvériség nevében.

Első lépésként a kolostori jobbágyság munkájának megkönnyítésére törekedtek, s ennek eredménye lett az első tekintetre szerény, de az ipar későbbi gépesítésében alapvető találmány, az emelőkaros vizimalom. Az ókorban csak gabonaörlésre használt vizimalom a vizikerék vízszintes tengelyére szerelt bűgökkel, az emelőkarokkal súlykolórudak, kalapácsok, fújtatók mozgatására lett alkalmas s helyettesítette az emberi erőt olyan nehéz munkákban, mint a posztókallás, esertörés, érczuzás, kohófújtatás, kovácslás stb. Az elmés szerkezetet Vitruvius római mérnök műve alapján minden jel szerint marseille-i Szent Viktor kolostor egyik szerzetese találta fel a XI. század legelején s onnan terjedt el Nyugat-Európa kolostoraiba, majd a világiaknál is. A kolostorokban a XI-XII. század folyamán a

székesegyházak méreteivel vetekedő nagyságu műhelycsarnokok épültek, amelyek közepén áthuzódó csatorna vize a különböző munkákra alkalmazott malomkerekeket hajtotta. Ilyen hatalmas iapri létesítményeket Európa a központosított manufaktúrákig, a XVIII. századig nem ismert.

További lépés volt, hogy az immár kevesebb emberi erőt és munkaidőt igénylő termelés végzőit a kolostor lelki foglalatosságába is bekapcsolják, a szerzetesi közösségbe felvegyék. Így keletkezett az ún. megtért laikusok /laici conversi/ intézménye a XI. század közepén egyes bencés kolostorokban azzal a céllal, mint az egykoru indokolás mondja, hogy "a szerzetesek a külső dolgokban a megtért laikusok hűséges szolgálataival éljenek és viszont ezek a laikusok a szerzetesek részéről lelki gondozásban részesüljenek". A laikus testvéreket nem szentelték pappá, ezért szakállt viseltek, mint a világiak, de a szerzetesekhez hasonlóan megnyírták hajukat /tonzura/, annak jeléül, hogy a kolostori közösséghez tartoznak. Feladatuk a fizikai munka volt a műhelyekben és a földeken, de résztvettek időnként a szerzetesek imaközösségében és istentiszteletein is. A kolostori vagyon teljes jogu részesei voltak; mindennel éppugy ellátták őket mint a szerzeteseket, sőt élelmiszerből -fizikai munkájuk címén - még többet is kaptak. A XI. század végén alakult új rendek, a karthauziak és a ciszterciek már nem fogadtak el jobbágyokat, csak pusztá földet, adományba s maguk művelték azt, mégpedig nemcsak a laikus testvérek, hanem a szerzetesek is, ez utóbbiak azonban csökkentett munkaidőben, hogy az imaszolgálat rövidsége ne szenvedjen. Cluny bencés szerzetesei mégis azt vetették az új rendek szemére, hogy a fizikai munka miatt elhanyagolják az imádkozást, de "A bencés és a ciszterci párbeszéde" c. egykoru vitairatban az utóbbi a munka isteni parancsát szögezi szembe az előbbi érveivel: "Az Isten által teremtett és elrendelt földművelést folytatjuk és mindnyájan közösen dolgozunk, mi és laikus testvéreink és béreseink, mindegyik a maga képessége szerint; s mindnyájan közös munkánkból élünk". Míg a bencés kolostorokról feljegyezték, hogy a feléjük közeledő utasnak már messziről megütötte fülét a szüntelen zsoldtározás, addig a ciszterci kolostor látogatójának az tűnt fel, hogy "a szerzeteseket a kertekben kosarakkal, a mezőkön villával vagy gereblyével, a szántóföldeken sarlóval látta". A misztikus vallásosság legnagyobb középkori képviselője, Szent Bernát ciszterci apát szerint rendjének "vallása a földművelés, erdőirtás és trágyahordás". A szerzetesség előbb a feudális anarchia fékezésével segített létrehozni a békés munka külső feltételeit, majd tökéletesítette annak eszközeit, végül pedig megszerezte a munkának a mennyei szentesítést és a földi megbe-csülést.

5. A pápák és császárok küzdelmei és a kereszties háboruk

Mióta a pápa Nagy Károlyt császárrá koronázta, a pápa és a császárság intézménye összeforrott. Elvileg többször kimondották, hogy a keresztény világ politikai irányításának joga a császárt, vallási vezetésének joga pedig a pápát illeti meg, de a klérusnak a feudális uralkodó osztállyal való összeolvadása miatt a politikai és vallási ügyek szétválaszthatatlanul összekeveredtek. A császár, mint Itália uralkodója, a pápai birtokok révén a pápát is egyik hűvéresének tekintette. A pápa viszont annak a jognak az alapján, hogy ő koronázza meg a császárt, hűbérúri fennhatóságot igényelt a császár felett. A frank birodalom felbomlása idején a császárok és a pápák nemhogy egymással, de még a nagyra nőtt feudális urakkal szemben sem tudták érvényesíteni hatalmukat. Megváltozott azonban a helyzet, mikor a német királyok meghódították Itáliát, és megszerezték a császári koronát.

I. /Nagy/ Ottó német király /936-973/ elkeseredett harcot folytatott a hercegekkel, hogy hatalmát elismeresse velük. Szövetséget keresett ellenük, s meg is találta a főpapokban, akiknek birtokait a hercegek el akarták ragadni. Ottó a püspököket védelmébe vette a hercegek ellen, nagy birtokokat adott nekik, viszont hűbéri esküt és katonai segítséget követelt tőlük. A tőle függő főpapokra támaszkodva sikerült urrá lennie a feudális anarchia felett. De a főpapokat csak úgy tarthatta engedelmességen, hogyha befolyása alá vonja az egyház fejét, a pápát. Két hadjáratot vezetett Itáliába, hódolásra kényszerítette az önálló fejedelemsként uralkodó hercegeket és grófokat, s a pápával 962-ben császárrá koronáztatta magát. Ettől kezdve évszázadokon keresztül a német királyok tartottak igényt a császári koronára s az Itália feletti uralomra. Ezt a jogukat a pápák is elismerték. Így jött létre a német-római császárság.

A német-római császárok nem gondoltak Nagy Károly frank birodalmának helyreállítására. Franciaország bekebelezésére kísérletet sem tettek. Számukra a császári cím elsősorban a római egyház feletti védnökséget jelentette, mert az egyház tekintélyét és szervezetét saját nagy hatalmu hűbéreseik féken tartására akarták kézben tartani. Itália birtoklása maga csupán a pápaság felhatalmása miatt volt fontos számukra. II. Ottó /973-983/ csak élete végén jelent meg olasz földön, hogy a Dél-Itáliát megtámadó arabokat viasszaszorítsa. Egyedül III. Ottó /983-1002/ tűzte ki maga elé a római birodalom felújításának célját. Olyan birodalom koncepcióját alakította ki, amely a császár legfőbb valláserkölcsi irányítása alatt fogja össze a keresztény népeket anélkül, hogy

a már kialakult feudális államok politikai önállóságát érintené. Székhelyét Rómába tette át, a pápák egyházfői jogigényét semmisnek nyilvánította, s a császárt jelentette ki Szent Péter utódjának. Illúziókra épített terve-
i azonban hamarosan összeomlottak. Még a lázongó római nemesség fölött sem tudott urrá lenni, a lázadók kiszorították a városból, ahová nem is térhetett vissza, mert 22 éves korában hirtelen meghalt.

A XI. század elején a szász hercegi családból való német királyokat a frank dinasztia váltotta fel. III. Hen-
rik /1039-1056/ már nemcsak a hűbéres főpapságra, hanem a királyi birtokok paraszti eredetű hivatalnokaira, az úgynevezett ministerialisokra is támaszkodhatott. A német-római császárság fénykorát élte. A cseh, lengyel és egy időre a magyar király is hűbérurának ismerte el Hen-
riket. Burgundia megszűnt önálló királyság lenni, és /noha lakossága francia volt/ beolvadt a Német Biroda-
lomba. Itáliai uralmát is biztosította III. Henrik. Formailag meghagyta ugyan a római nemesség és papság pá-
paválasztási jogát, de a választás érvényességét császár-
i beleegyezéshez kötötte. Többször egymás után a saját
híveit választotta meg, s mivel így a pápaság átmeneti-
leg a császári hatalom megbízható támaszává vált, III.
Henrik saját érdekében igyekezett emelni a pápa tekin-
télyét, hogy azzal fékezze némely nagyra nőtt német püs-
pök önállósulási törekvéseit. Ezért pártfogásba vette a
reformmozgalmat, amely az egyháznak a feudális urak zsar-
nokoskodásától való megszabadítására és a pápa egyházfői
jogainak megszilárdítására irányult.

A clunyi mozgalom eszméit a császár által kinevezett
pápák vitték magukkal Rómába, ahol hamarosan a pápai vi-
láguralom ideológiai fegyvereit kovácsolták belőlük -
éppen a császár ellen. A pápa körül tömörülő szerzetes-
ek reformpártja azt az elvet, hogy a kolostorokkal csak
a pápa rendelkezhetik, kiterjesztette az egész egyházra.
A püspöki székekre való beiktatás jelképes cselekményét,
a gyűrű és a pásztorbot átadását, amit investitúrának
neveztek. Európa uralkodói általában meguk gyakorolták
azon a címen, hogy az egyházi birtok hűbérbirtok, amely-
nek ők a hűbérurak. A pápa hiába ragaszkodott ahhoz, hogy
mint az egyház feje, ő nevezze ki a püspököket. A reform-
párti szerzetesek azt hirdették, hogy az investitúra joga,
s ezzel együtt az egyházi birtokokkal való rendelkezés
joga is egyedül a pápát illeti.

A császári gyámkodás lerázása felé az első lépést
az 1059. évi zsinat tette meg, amely kimondta, hogy a
pápát a bíborosok /eredetileg a római templomok papjai,
majd más itáliai és külföldi püspökök is, a pápa tanács-
adói/ választják, s a jövőben sem Róma nemessége, sem a
császár nem szólhat bele a pápaválasztásba. Ugyanebben
az időben adta a pápa hűbérbe a normannoknak dél-itáliai

hódításaikat, ezek pedig cserében kötelezték magukat a pápa fegyveres védelmére. Ez újabb sérelmét jelentette a császár jogainak, hiszen ő volt Itália legfelsőbb hűbérura. A pápa és a császár összeütközése a küszöbön állott.

1073-ban VII. Gergely lépett a pápai trónra. Nyilatkozatot adott ki, amelyben a pápának igényelte nemcsak az investitúrának, hanem a császárok és királyok feletti biráskodásnak a jogát is. Együttal eltiltotta a papok házasságát, bevezette a papi nőtleniséget /coelibatust/, hogy elszakítsa a klérus és a világi társadalom érdekközösségét. Ezeknek a lépéseknek a megtételére jól választotta meg az időt, mert a német király, IV. Henrik még nem volt császárrá koronázva, s csak a pápa kezéből kaphatta a koronát. Az investituratilalom a német király hatalmát súlyosan veszélyeztette, mert elvesztette volna főpapi hűbéresei felett gyakorolt hűbéruri jogait. IV. Henrik a coelibatus miatt elégedetlen német papság egy részének beleegyezésével VII. Gergelyt megfosztotta a pápai méltóságtól. A pápa viszont őt nyilvánította trónfosztottnak, kiközösítette az egyházból, és alattvalóit feloldotta hűségesküjük alól. A német hercegek, grófok, püspökök elérkezettnek látták az időt, hogy lerázzák magukról a királyi hatalmat.

Ugy látszott, hogy IV. Henrik elvesztette a küzdelmet. De ügyes cselfogáshoz folyamodott, Itáliába utazott a pápához, és télviz idején mezitláb, koldusruhában Canossa vára előtt három napon át könyörgött bocsánatért. A pápa nem tehetett mást, mint amit az egyházi törvények előírtak: a bűnbánó királyt feloldotta az átok alól. Ezzel a király szabad kezét nyert a lázadó főnemesség ellen, amely új királyt választott helyette. Kitört a fegyveres harc.

Németország és Itália társadalma két pártra szakadt. Az évszázadokig tartó, folytonosan kiújuló háboruskodás jelszava egyik oldalon a pápa, a másikon a császár hatalmi elsőbbsége volt, a valóságban minden társadalmi osztály a maga érdekének megfelelően foglalt állást. A városok népe Németországban a császár mellé állott, mivel tőle remélte a feudális urak önkényeskedéseinek megfékezését. Itáliában a "pataria" népi mozgalmát VII. Gergely magának nyerte meg, mert a császár által kinevezett milánói érseket, a rokonságukat az egyházi jövedelmekből tartó házas papjaival együtt elcsapta. A pápa klérusellenes nyilatkozatai és intézkedései valójában a klérus uralmának megerősítését szolgálták. VII. Gergely nem népvezér, hanem a keresztény világ legfőbb hűbérura akart lenni. Az európai királyságokat Szent Péter tulajdonának tekintette, adót vetett ki rájuk /un. Péter-fillér/, királyaiktól hűbéri esküt követelt. A német főpapok aszerint oszlottak meg, hogy kitől féltették jobban önállóságukat, a királytól vagy a pápától. A hercegek, grófok kihasználták az alkalmat, hogy az ellenpárthoz csatlakozó vetélytársaik

hűbértartókat Henriktől vagy az ellenkirálytól adományba kérik.

A harc változó szerencsével folyt. IV. Henrik 1084-ben elfoglalta Rómát. Ellenpápát választatott, aki császárrá koronázta. VII. Gergely hívására a normannok elfoglalták Rómát, de annyira feldúlták a várost, hogy mikor visszavonultak, a pápa a nép dühére elől tanácsosabbnak tartotta velük menni. Önkéntes száműzetésben halt meg. A küzdelem tovább tartott és IV. Henrik utóda alatt ért 1122-ben egy időre véget az un. worms-i konkordátummal /egyezmény/. A császár lemondott a püspökök investitúrájáról a gyűrűvel és a pásztorbottal, csupán a jogát átadásával történő birtokba iktatást s ezzel a hűbértartói jogot tartotta fenn magának.

A pápaság átmenetileg győzött. Sikerült a klérust a pápa fennhatósága alá vonni. A pápa hatalmának növekedésével a zsinatok jelentősége hanyatlani kezdett. A pápa egyre ritkábban hívta össze a zsinatot, s önállóan hozott döntéseket.

Az investitúraharc tombolásának közepette, 1095-ben tartotta híres beszédét II. Orbán pápa a clermonti zsinaton, amelyben felszólította a keresztény uralkodókat és népeket, hogy hódítsák vissza Palesztinát, a kereszténység bölcsőjét a szeldzsuk törököktől. A Szentföldre évszázadokon keresztül egész Európából jártak zarándokok, akik vallásos fogadalomból vállalták a nagy utat. De a zarándokok ügyénél is többet nyomott a latban az olasz kereskedővárosok érdeke. Ezek felajánlották a csapatok áthajózását /nem ingyen/ és felfegyverzését, kőhajító, faltörő ostromgépekkel való ellátását /ugyancsak nem ingyen/, mert az ezzel járó bevételeken kívül még az a kiállítás is csábította őket, hogy saját kereskedőtelepeket létesíthetnek az ázsiai partokon. De Franciaország növekvő társadalmi feszültségeinek levezetésére is jó alkalmat kínált a hadjárat. A parasztmozgalmak ebben az időben különösen megszorodtak, napirenden voltak a földesurak elleni fegyveres támadások. Az uralkodó osztálynak kapóra jött, hogy a parasztság legharciasabb elemeit a Szentföldre irányíthatja. A pápa felszólítására kaland- és zsákmányéhes lovagok, jobb sorsot remélő nincstelen parasztok, nyereségvágyó kereskedők lelkesedéssel válaszoltak, s megindultak a kereszt. jelvényéről kereszties háborúnak nevezett hadi vállalkozások.

Először a feudális elnyomás és éhínségek által sújtott francia parasztok tódultak ezrével Amiens-i Péter szerzetes kereszties zászlója alá, hogy lelküknél üdvösséget, testüknek új hazát keressenek. De rosszul felszerelt és vezetett seregük már utközben szétszóródott, maradványait a szeldzsukok megsemmisítették. A lovagok első kereszties hadjárata Bouillon Gottfried lotharingiai herceg és francia grófok vezérletével 1097-ben érkezett

Kisázsziába. Haromévi kemény harc után 1099-ben rohammal elfoglalták Jeruzsálemet, amelynek mohamedán lakosságát nemre és korra való tekintet nélkül lemészárolták. A lovagok megalapították a jeruzsálemi királyságot Bouillon Gottfried uralma alatt. A feudális társadalmi rendet átplántálták ide is, a lakosságot jobbággyá tették. Palesztina és Szíria meghódításával fejedelemségek, grófságok alakultak, amelyek a jeruzsálemi király hűbéri fennhatósága alá tartoztak. Az olasz városok kereskedőtelepeket létesítettek az új államokban. A zarándokok védelmére és betegápolási hivatással lovagrendek alakultak, a templáriusok, a johanniták és a Német Lovagrend. Ezeknek tagjai szerzetesi fogadalmat tettek, de nem egyházi, hanem katonai és kórházi feladatokat teljesítettek.

A lovagok ázsiai államai nem voltak életképesek. Belső életüket a feudális anarchia dulta, s így annál kevésbé tudtak ellenállni a leigázott őslakosság mozgólódásainak és a szeldzsuk támadásoknak. A pápák mindent megtettek, hogy segítséget adjanak szorongatott védeenceiknek. Az európai uralkodókat sürgették; zsarolták, hogy vezessenek újabb keresztes hadjáratokat. A XII. században német császárok, francia és angol királyok kétszer is személyesen álltak élére nagy seregeknek, de eredményt nem tudtak elérni. Jeruzsálem is elveszett. A keresztesek hódításai Akkon kikötőjére szorultak vissza, amely 1291-ig tartotta magát.

A negyedik keresztes hadjárat 1204-ben már el sem jutott a Szentföldre. Az összegyűlt lovagokat a velenceiek rábeszélyték, hogy Jeruzsálem helyett Konstantinápolyt hódítsák meg. A bizánci császárság Kisázsziának egy kis sávjára szorult vissza. A lovagok a Balkán déli részén megalapították a "latincsászárság"-ot. A vállalkozásból Velence húzta a legnagyobb hasznot, mert kiküszöbölte a bizánci kereskedelem versenyét. A "latincsászárság" azonban még a jeruzsálemi királyságnál is rövidebb életű volt. A Balkán népei fegyverrel védték függetlenségüket és görögkeleti vallásukat az elnyomó lovagokkal és az erőszakosan térítő római egyházzal szemben. A bizánci császár végül a Velencére féltékeny Genova segítségével 1261-ben visszafoglalta fővárosát.

Már a negyedik keresztes hadjárat nagy botrányt keltett Európában, mivel nem pogányok, hanem keresztények ellen folyt. Még szörnyűbb hatása volt 1212-ben annak a torz ötletnek, hogy gyermekek felvonultatásával csodaszerűen szerezzék vissza Jeruzsálemet. A gyermekek ezerszámra pusztultak el már utközben a többit pedig a mohamedánok összefogdosták és rabszolgának adták el.

A XIII. században már általános közöny fogadta a pápák keresztes háborút hirdető kiáltványait. II. András magyar király, II. Frigyes császár, IX. Lajos francia király vezettek ugyan keresztes hadjáratokat, de ezeknek sikertelensége még csak fokozta az érdektelenséget, amellyel ekkor már Európa a céltalan kalandnak tekintett vállalkozásokat kísérte. A keresztes hadjáratok történelmi jelentősége nem is a hódításokban van. Kiszélesítették az olasz városok tengeri kereskedelmét, s kapcsolatba hozták az európai népeket az arab művelődéssel, aminek nagyon mélyreható következményei lettek.

A pápaság és császárság küzdelmét is csak elodázták, de nem küszöbölték ki a keresztes háborúk. Amint apadt a szent háború iránti lelkesedés, úgy éleződött ki újra a nagy ellentét. A frank királyi család kihalása után 1138-ban a német feudális urak a sváb hercegi család tagját, Hohenstauf Konrádot választották királlyá. De a leghatalmasabb német herceg nem ő, hanem Welf Henrik, Szász- és Bajorország ura, közép-itáliai grófságok birtokosa volt. Megkezdődött a harc az elsőségért a Hohenstaufok és a Welfek között, amely Itáliára is áttért. Ott "ghibellinek" és a "guelfek" pártküzdelmeit robbantottak ki.

Konrád utódja, Barbarossa Frigyes /1152-1190/ az investitúraharc óta önálló életet élő Itáliát akarta újra német uralom aláhajtani; hogy helyzetét a Welf-hercegekkel szemben megerősítse. A fejlődő, gazdagodó olasz városok pénzére áhitozott, s mint a feudális rend védelmezője lépett fel a polgárság önállósulási törekvései ellen. Az eretnekmozgalmakkal párosuló kommunaszervezkedés a XII. században a legtöbb olasz várost felszabadította a feudális urak közvetlen uralma alól. A demokratikus mozgalmak Rómában is kommuna megalakulására vezettek. A szegény nemesek és a polgárok eltörölték a pápai kormányzatot, és választott szenátust állítottak a város élére. Vezetőjük, Bresciai Arnold, bár maga is pap volt, azt követelte, hogy az egyház mondjon le politikai hatalmáról és birtokairól. Barbarossa Frigyes 1155-ben a szorongatott pápa segítségére sietett, Bresciai Arnoldot elfogatta és kiszolgáltatta pápának, aki kivégeztette. A közös ellenség átmenetileg elsímitotta az ellentéteket a pápa és a császár között.

Frigyes azonban nem elégedett meg azzal, hogy a pápai hatalom védnöke legyen. Ő valóságos uralmat akart gyakorolni Itália felett. Az észak-itáliai városokba császári helytartókat nevezett ki, s mikor a polgárság szerzett jogaira hivatkozva ellenszegült, 1158-ban büntetőexpedícióra indult az ellenállás fő góca, Milánó ellen. A roncagliai mezőre összehívott birodalmi gyűlésen a római jog tételeire hivatkozva kimondotta, hogy a városi hatóságok kinevezése, adók, vámok szedése; a pénzve-

rés, bányák és más hasznos hajtó vállalkozások jövedelme a császárt illeti. A császári hivatalnokok ellen azonban a milánóiak fellázadtak; s Frigyesnek csak kétévi makacs védezés után sikerült megadásra kényszeríteni őket. Elrenttentő példát akart mutatni, ezért a lakosságot elűzte, és a várost földig romboltatta.

A feudális önkénnyel párosult idegen uralom azonban egész Itáliát a császár ellen hangolta. Az észak-itáliai városok szövetségre léptek egymással, élükön a felépült Milánóval. A császár politikája a pápaságnak az investituraherceban elért eredményeit is fenyegette. III. Sándor pápa /1159-1185/ személyében Frigyesnek kérelmelhetetlen ellenfele és a városok szabadságharcának buzgó pártfogója támadt. Hiába próbált a császár ellenpápát állítani, a városok megvédelmezték magukat és III. Sándort. A császári hadsereg vereséget szenvedett. Ez volt az első, de nem utolsó ütközet a középkorban, amelyben a lovagokat városi kereskedők és kézművesek legyőzték. Frigyes kénytelen volt III. Sándort elismerni, majd békét kötni a városokkal. A konstanzi szerződésben 1183-ban lemondott a városi jövedelmekről, s csak a választott városi tisztviselők megerősítésének jogát tartotta fenn magának.

A pápaság immár másodszor került ki megerősödött tekintéllyel a császársággal folytatott küzdelméből. III. Ince /1198-1216/ alatt, a XIII. század első éveiben érte el csúcspontját a pápai hatalom. Bizánc és a délfraanciaországi eretnekek ellen indított keresztesháborúk, az eretnekek üldözését szolgáló inkvizíció intézményének felállítása, új szerzetesrendeknek, a dominikánusoknak és a ferenceseknek munkába indítása, s nem utolsósorban az európai államok belügyeibe való sorozatos beavatkozások olyan befolyást biztosítottak a pápaságnak, hogy egy rövid pillanatig ugy látszhatott, VII. Gergely álma a pápa világhuralmáról megvalósult. III. Ince gyámsága alatt nőtt fel II. Frigyes, Barbarossa Frigyes unokája, a szicíliai normann királyság és a német-római császárság örököse. 1215-ben őt választották német királlyá. A következő évben meghalt III. Ince, s a fiatal császár újrakezdte a küzdelmet Itáliáért. A győzelemre több esélye volt, mint valamennyi elődjének, mert az övé volt Szicília jól megszervezett, gazdag királysága is, a pápaság délről és északról be volt kerítve. Németországban azonban Frigyesnek nem volt tényleges hatalma. IX. Gergely pápának /1227-1241/ sikerült a német feudális urakat újra meg újra lázadásra bírni Frigyes ellen, aki ellen a kiközösítés fegyverét is felhasználta. Mikor a császár 1250-ben meghalt, Németország és Itália a feudális anarchia mélypontjára került. Az utolsó Hohenstauf-király, IV. Konrád 1254-ben itáliai hadjárata alatt meghalt, fiát, a kiskorú Konradinót a német feudális urak nem ismerték el utódjának, s helyette külföldi uralkodóházak tagjait, egy angol herceget, majd vele szemben a kasztíliai királyt választották meg, de egyikük sem

gyakorolhatott tényleges hatalmat. A birodalom önálló tartományokra esett szét. A pápa sietett Sziciliát elragadni a Hohenstaufoktól, és még a normann királyok idejében gyakorolt hűbérurri jogára hivatkozva, a francia királyi család egy tagjának, Anjou Károlynak adományozta. Konradino 1267-ben megpróbálta örökségét visszaszerezni, de csatát vesztett, és vérpadon halt meg. A pápák a Hohenstaufokkal folytatott több mint évszázados küzdelmet ezzel győzelmesen fejezték be.

A pápaság győzelme azonban látszólagos volt. Annyira rá volt utalva a császárságra, hogy mikor ennek hatalmát aláásta, a maga tekintélyét is meggyöngítette. Ennek következményei hamarosan megmutatkoztak. Mikor Szép Fülöp francia király honvédelmi célokra lefoglalta az egyházi tizedeket, VIII. Bonifác pápa tiltakozott ez ellen, de a király kijelentette, hogy országának kormányzásába nem tűr beleszólást. Heves vita keletkezett, amelyet a Rómába küldött francia kancellár azzal vágott el, hogy 1303-ban elfogta a pápát. Bonifácot a római nép kiszabadította ugyan, de hamarosan meghalt. Ekkor Szép Fülöp kiereszkolta, hogy a bíborosok francia pápát válasszanak. Az új pápa nem mert a forrongó Rómába letelepedni, hanem francia földön, Avignonban szervezte meg udvarát. Hetven évig tartott a pápáknak ez a "babiloni fogság"-a, s ez idő alatt a francia királyok politikájának kiszolgálói voltak.

6. Eretnekek, koldulórendek, skolasztika

Mialatt a bencés, ciszterci és karthauzi szerzetesek a feudális társadalom két alapvető osztályának, a földesur-lovagoknak és jobbágy-párasztóknak falusi világát igyekeztek keresztyén lelkeséggel áthátni, e világban belül, de félig-meddig idegen testként benne, létrejött a városi élet. A nagyobb feudális világi és egyházi központokban elszaporodtak az uralkodóosztály anyagi szükségleteit kiszolgáló hivatásos iparosok és kereskedők, s érdekeik védelmére ún. kommunákba tömörültek. A kommunák a XI. század folyamán a helyi gróf vagy püspök ellenében kivívták, esetleg azoktól pénzen megváltották önkormányzatukat. Így keletkeztek a szabad városok.

A kommunák forradalmával a városi polgárság sajátosan ellentmondásos helyzetbe, a feudalizmuson belül a feudalizmuson kívülre került, mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy közvetlen feudális függése megszűnt, anélkül, hogy maga feudális földesurra lett volna, hanem abban az értelemben is, hogy a tőke "özönvizelőtti fer-

májának", a kalmártőkének közvetítésével folytatott gazdasági tevékenysége egy olyan gazdasági struktúra perifériáján folyt, amelyben az ő szerepe esetleges, véletlenszerű volt. A kereskedő az önellátó agrár termelés véletlen /nem szándékos/ feleslegeit közvetítette oda, ahol ugyancsak véletlenül /természeti vagy háborus csapások miatt/ állt elő hiány, vagy pedig ipari luxúsárukat forgalmazott egy vékony előkelő réteg számára. Mindezt ráadásul egy olyan világban folytatta, amely tevékenységét illegitimnek, sőt csalásnak tekintette: a versenyt, a kamatot tiltotta, legfeljebb szemethunyt előtte. A még kialakulatlan, esetlegességektől függő piac gyors gazdagodást, de ugyanolyan gyors bukást is tartogatott a kereskedő számára, s a környező feudális világ állandóan kiváltságai megvonásával fenyegette. Ehhez járult a kezdetben szövetséges kereskedők és iparosok növekvő ellentéte a gároson belül. Az utóbbiakat felbátorította a termékeiket olcsón felvásárló és drágán továbbadó kereskedők nyereszkezdése, amit csalásnak és lopásnak tekintettek, a kereskedők viszont a bizonytalan piac és a feudális erőszak kockázataival indokolták haszonlesésüket. Aki tehát a korai polgárságot magabiztos feltörő, állandó diadalmenetben előrehaladó, "dinamikus" és "autonóm" osztálynak képzei, nagyon téved: alapvető mentalitása a véletlentől való rettegés s egyben a véletlenben való reménykedés volt.

A társadalom szerkezeti változása annyiban "dinamizálta" a korai polgárt, hogy kitette a véletlen kiszámíthatatlan sodrásának, így "autonómiája" ezen a kezdeti fokon inkább elhagyatottság és kiszolgáltatottság, mintsem önállóság és szabadság volt. Mielőtt a korai tőkés gazdálkodás valamennyire is megszilárdult és növekvő biztonságot kezdett nyújtani, a polgári mentalitás rajta kívülálló erőben próbált megkapaszkodni, s ez nem lehetett az őt elnyomni akaró feudális uralkodóosztály, sem az elnyomott parasztság. A középkor vallásos világképében a biztonság horgonya egyedül Isten lehetett, a legfőbb érték és egyben a legfőbb, fellebbezhetetlen szuverénítás. Az az isten azonban, akit a feudális egyház kínált, nem ígért védelmet a polgár ingatag helyzetében.

A feudális világképben az ember és az egész természeti világ a bűn, a jóra való tehetetlenség prédája, a bűn következménye pedig a halandóság, a halál. A "bűn" világába a tőle radikálisan különböző, mert jó és örökkévaló "szent" Isten leereszkedik a bűnös embert szentségében, azaz a bűnbocsánatban és az örökéletben részesíti, mégpedig úgy, hogy a "szentségek" /sakramentumok/ testi /keresztviz, szent ostya, utolsó kenet, stb./ jegyeiben önmagát adja az embernek, aki ezáltal maga is megszentelődik. Ennek a csodának, a halhatatlan Isten halandó testbe öltöztetésének s általa a halandó ember

halhatatlanságának azonban a bűnös világban egyetlen kiemelt "szent" helye van, az egyház, amelynek papjai egyedül hivatottak a testi jegyek megszentelésével azokat szentségekké változtatni s a híveknek kiosztani. A feudális egyház nem hívők közössége, hanem intézmény, mely a híveket a szentségekben részesíti. A sakramentális egyház tekintélyét és fennállását ezért csak az a hit biztosítja, hogy a testi jegyek a pap szavára valóban isteni lényegű és hatóerejű "szentségekké" változhatnak /transsubstantiatio/, hogy életelen tárgyak isteni erővel telhetnek meg.

Ennek a hitnek mély gyökerei voltak az őskori eredetű mágikus szemléletben, mely a természeti tárgyakban és lényegeken varázserőt tételezett fel, amit megfelelő szertartásokkal az ember szolgálatába lehet kényszeríteni. Amíg az ember a természetet csak elsajátította és nem alakította, ki volt szolgáltatva annak. A gyűjtögető- vadászó és a földművelő-állattenyésztő ember csak igen kis mértékben tudja befolyásolni a növény- és állatvilág természetes fejlődését, és semmiképpen sem a klimaváltozásokat. Ebbeli tehetetlenségében a mágiahoz folyamodik, hogy ezáltal befolyásolja a termékenységet és az időjárást. A földesuri-paraszi feudális társadalom mágikus szemléletű és mágikus praktikákkal élő agrártársadalom volt, jó talaj a sakramentális hit befogadására.

Ezzel szemben a kézműves és kereskedő városi polgár jóval kevésbé függött a természeti erőktől. Nem élő anyaggal dolgozott, mint a földművelő és az állattenyésztő, így a kezébe vett holt anyagot szabadabban formálhatta, alakíthatta, sőt csak annak átalakításával jutott munkája végtermékéhez. A természethez tehát nem alkalmazkodnia kellett, hanem uralkodhatott rajta, mégpedig közvetlen fizikai tevékenységgel, minden mágikus praktika nélkül. Az ő termelésének korlátja nem a természet volt, hanem egy sajátosan emberi tényező, a piac. Azt adott el a piacon, amit megvettek és annyiért, amennyit hajlandók voltak adni érte. Ez részben a véletlen dolga volt, mert a rossz termés drágaságot, a jó olcsóságot okozott, másrészt azonban erkölcsi kérdés is. A piac törvénye az "igazságos ár" /iustum pretium/ volt, annyiért adni az árut, amennyibe került, hozzászámítva a kereskedő megélhetését biztosító tisztességes hasznot. Aki ennél többet kért, vagy aki kölcsönadott pénzért kamatot számított, azt uzsorásnak tekintették, s az uzsorát az egyház kiközösítéssel /azaz a szentségek megvonásával/ büntette. Ugyanakkor azonban, mikor az anyagiakkal folytatott uzsorát tiltották, a papok és szerzetesek a bibliai "ingyen vettétek, ingyen adjátok" parancs megszegésével mohón vetették rá magukat a kereskedelem, növekedésével egyre szélesebben áramló pénzforgalomra, hogy azt a lelkiek áruba bocsátásával megcsa-

polják.

Az üdvösségközvetítés monopóliuma a pénzszerzés fő forrásává vált, a legbővebbé a bűnbocsánattal való üzérkedés. A bűnök meggyónása és a pap által kimondott megbocsátása, a feloldozás eleinte csak a kolostorokban volt gyakorlatban, az ir szerzetesek terjesztették ki a laikusokra is s egyben pontosan megszabták, hogy melyik bűnért milyen és mennyi vezeklés /ima, böjt, zárándoklat/ jár. Az ő hatásukra terjedt el a nyugati kereszttyénségben, Nagy Károly tette általánosan kötelezővé, s mivel a feloldozást csak felszentelt pap adhatta meg, a bűnbocsánatot is sakramentumnak tekintették. Három cselekményből állt: szívbéli töredelem, szívbéli bűnvallás és cselekvő elégtétel /contritio cordis, confessio oris, satisfactio operis/. A középkori egyház sakramentális gyakorlatában a külsőségekre, a gyónásra, a feloldozásra és a vezeklésre tolódott át a hangsúly a bűnbánatról és a megtérésről, s a XII. századra kialakult az a visszaélés, hogy a vezeklést egyházi célra adott pénzen meg lehet váltani, amiért cserében az "egyház kincséből", a szentek érdemeiből részesül és ezáltal nyer bűnbocsánatot az adakozó. A középkori itáliai bankárok nagy találmányának, a váltónak a mintájára bűnbocsátó cédulák készültek, amelyek a "bemutatónak" a purgatóriumban a büntetés elengedését eszközölték ki, éppen úgy, mint ahogy a váltó a rajta szereplő pénzösszeg felvételére jogosította a bemutatót.

A pénzgazdálkodás terjedésével a bűnbocsánatból és a többi sakramentum kezeléséből származó jövedelmek az egyházi földbiztokok bevételeinél is jelentősebbekké váltak, mert ügyeskedéssel, propagandával szinte korlátlanul növelhetők voltak. Ha a papi állás pénzt hozott, rendjénvalónak találták, hogy pénzt is kell adni érte. Az egyházi állásoknak az investituraharcban a feudális uraktól elragadott betöltési joga a pápa és a püspökök legfőbb jövedelmi forrásává lett.

Az egyházi állásokkal és a sakramentumokkal való üzérkedés már a XII. században olyan méreteket öltött, hogy nyílt ellenállást hívott ki, nemcsak a laikus társadalomban, hanem a kléruson belül is. Különösen a papi pályára készülő diákság körében éleződött ki a kritika az egyházi állapotokkal szemben, hiszen jövőendő elhelyezkedésüket nehezítették meg a klérusba való bejutásnak egyre súlyosabb anyagi feltételei. A XII. század diákköltészetének egyik legkedveltebb témája a pénz uralmának, főként pedig a pápai udvar korrupciójának ostorozása.

"Tudja ki földön jár: csak a pénz a király egyedül már. Pénzért térdelmek császárok a főuri rendek, pénz ha csörög, kacsint, csábitja a főpapokat mind" - kesereg az egyik, s a pápát vádolja a másik: "koldus ne zavarja őt, az érme az érdem; kevés pénzre így felel: meg nem

éri nékem... Ti dagadó erszények, vár reátok Róma, a bedugult zsebek itt lelnek hashajtóra". /Hasonló verseket közöl magyar fordításban a Carmina Burana o. antológia. Bp. 1960/.

Sokan azonban nem elégedtek meg a kritikával, hanem tiltakozó mozgalmakat indítottak a klérus elvilágiasodása, pénzhajhászása, szabados életmódja ellen. A XI. század közepén Milánó népe szimóniával /az egyházi tisztségek adás-vételével/ és nikolaitizmussal /a felszentelt pap tiltott házasodásával/ vádolta püspökét és papjait, akik viszont a milánói ócskapiác nevére "patariá"-nak csufolták vádlóikat. Mivel /mint láttuk/ a világi invesztitúra és a papok nősülése ellen küzdő VII. Gergely pápa egyházpolitikájának támogatására a milánói népmozgalmat is felhasználta, a pataria még nem került nyílt összeütközésbe a hivatalos egyhazzal. A XII. században azonban a likus vallásos mozgalmak, melyek Észak-Itália után a másik városias területen, Németalföldön is jelentkeztek s onnan az egész katolikus Európában elterjedtek, radikálisabb hangot ütöttek meg. Nagy tömegeket magukhoz vonzó vándorprédikátorok hirdették, hogy azoknak a papoknak a kezéből, akik pénzen vették meg állásukat és nem élnek szent életet, nem szabad elfogadni a szentségeket, mert azok érvénytelenek, sőt hogy az egyház tanításaiból sem kell semmit elfogadni, ami nincs benne a Bibliában. Az igaz keresztyének az apostolok tiszta, egyszerű életét kell élnie. A "vita apostolica" volt e vándorprédikátorok és híveik eszményképe; szertartások, dogmák nem érdekelték őket, csak a keresztyén életgyakorlat. A világiasságáért, anyagiasságáért támadott klérus ekkor már szembefordult velük s eretnekké /azaz az egyház tanításával ellenkezőt hirdetőkké/ nyilvánította őket. Bár az eretnekek halállal való büntetésének elve és gyakorlata ekkor még nem alakult ki, egyre többen végeztek ki, égettek meg, fojtottak vízbe közülük. Az üldöztetés azonban csak fokozta a városi népesség rokonszenvét az eretnekmozgalmak iránt s ezek nemcsak szélesedtek, hanem egyre nyíltabban fordultak szembe monstmr nemcsak a papság gazdagságával, hanem mindenféle gazdagsággal, a feudális urakéval éppen úgy mint a kereskedőkével. A "vita apostolica" a szegénységgel, az igaz keresztyén a nincstelen szegény emberrel vált egyértelművé.

A társadalom még nem érett meg arra, hogy a vagyoni különbségeket forradalmi úton szüntesse meg. S mint ahogy a bencés szerzetesség sem a feudális hatalom eltörlésére, hanem csak kinövéseinek visszanyesésére törekedett, az eretnekmozgalmak sem a gazdasági egyenlőséget akarták megvalósítani, hanem a gazdagsággal való visszaélés ellen tiltakoztak. A tiltakozás módja jellegzetesen keresztyéni volt: tudatosan vállalni a szegénységet s ezzel tagadni meg a világ szerinti biztonságot, amelyet

abban a korban, a pénzgazdálkodás kialakulása idején, a pénz jelentett. Minthogy azonban a probléma tulnyomóan városi volt, az agrárvilággal összeferrott régi szerzetesrendek nem adhattak keretet a lelki megújulás mozgalmának. Újtipusu közösségeknek kellett alakulnia az új keresztyén életforma kiábrázolására. Két mozgalom is kereste erre felé az utat, a valdensek és az "alázatosak".

A nemzetközi kereskedelem egyik legforgalmasabb központjában, Lyon-ban egy gazdag kereskedő, Valdes, vette a fáradságot magának, hogy a legilletékesebb forrásból, a Bibliából tudakolja meg, kinek is van igazsága az igaz keresztyénség sokat vitatott kérdésében. Mivel latinul nem tudott, klerikus barátaival lefordította az evangéliumokat és a zsoltárokat franciára és az Igéből meggyőződött arról, hogy Krisztus követésének egyedüli útja a "vita apostolica". 1175-ben mindenét családjának és a szegényeknek adva, vándorprédikátorságba kezdett, bűnbánatot, és a formális vezeklés helyett a munkával és imádkozással töltött egyszerű, igénytelen életmódban nyilvánuló megtérést hirdetve. "Mivel a hit cselekedetek nélkül halott - jelentette ki 1180-ban egy püspöki zsinaton, amelyre beidézték - ellene mondtunk a világnak, mindenünket a szegényeknek adtuk és szegénységet fogadtunk, hogy a másnappal nem törődve, aranyat, ezüstöt és más eféjét visszautasítva, csak a napi ételmet és a ruházatot kapjuk azoktól, akik adják. "Bár a klérus fennhatóságát és a szentségeket elismerte, prédikálását - joggal - a papság világias életének bírálataként fogták fel és betiltották, majd mikor mégis folytatta és mozgalma egyre terjedt, a pápa 1184-ben a "lyoni szegényeket", ahogy őket akkor nevezték, eretneknek nyilvánította és egyben kötelezte a püspököket, hogy rendszeres vizsgálatot /inquisitio/ folytassanak az eretnek felkutatására és megbüntetésére adják át őket a világi hatóságnak. Miután a hivatalos egyház kitaszította őket, a valdensek /ez lett általános elnevezésük/ is megtagadták a klérus iránti engedelmességet és egyáltalán a külön papi rend elismerését, felhatalmazva laikus prédikátoraikat urvacsoraosztásra, keresztre, a bűnbánók feloldozására, majd püspököket is választottak maguknak közülük. A sakramentumoknak nem tulajdonítottak üdvszerző képességet, a gyermekkeresztséget nem gyakorolták, templomot nem építettek maguknak, oltárt nem állítottak, hanem a szabadban, vagy magánházaiknál tartották összejöveteleiket; elvetették a szentek tiszteletét, a szentek képeit, szobraikat, még a feszületét is; tagadták a purgatóriumot és ezzel a halotti misét is, viszont tilalmazták az esküt és a fegyverviselést, emberölést, amivel kizárták magukat a feudális társadalom jogrendjéből is, vonakodván bíróság elé állni /ahol esküt kellett tenni/ és katonáskodni. Bár kegyetlenül üldözték, máglyára hurcol-

ták őket, az egész katolikus keresztyénségben elterjedtek, túléltek az üldöztetést, s részben a huszidákkal összeolvadva 1467-től a "cseh testvérek" egyházában, máshol mint anabaptisták /a gyermekkeresztelést elvetők/, Itália félreeső vidékein eredeti valdens nevükön maradtak fenn, egyrésztük pedig a reformáció egyházaiba olvadt be. Mivel ugyyszólván a föld alá voltak nyomva, nehéz megállapítani, hogy különböző országokban és korszakokban különböző elnevezéssel felbukkanó, lényegében a valdens elveket valló és gyakorlatot folytató csoportok közt történelmi folyamatosság áll-e fenn, vagy pedig az őskeresztyénség bibliai példájára visszanyúló új meg új kezdeményezésekről van szó. Az alapvető hitbeli és erkölcsi kérdésekben való egyezés inkább a töretlen folyamatosságra vall.

A valdensekkel egyidőben, valószínűleg kapcsolatban is velük, keletkezett Észak-Itáliában az "alázatosok" /humiliati / mozgalma. Ugyanúgy a bűnbánó, megtérő dolgos emberek imaközösségei voltak, mint a valdens gyülekezetek, azzal a különbséggel, hogy prédikátoraik is családos kézművesek és nem kolduló vándorprédikátorok voltak. Ezért is voltak elnézőbbek velük szemben. Bár 1184-ben a valdensekkel együtt őket is eretnekeké nyilvánították, III. Ince pápa, aki a laikus vallási közösségeket nem elidegeníteni, hanem az egyházba betagolni kívánta, 1201-ben kiegyezett velük. Az "alázatosok" elismerték az egyházi felsőbbbséget, hitelveket és szertartásokat, ezzel szemben engedélyt nyertek, hogy vasárnaponként összegyűljenek és püspöki felügyelet mellett laikus prédikátoraik erkölcsi intelmeit hallgassák s együtt imádkozzanak, de dogmatikai kérdéseket ne feszegetsenek. III. Ince a valdensekkel is tárgyalásokat kezdett, de ezek a laikus vándorprédikációt nem akarták feladni, sem püspöki felügyelet alá helyezettetni s inkább vállalták az üldöztetést. Hozzájuk csatlakoztak az "alázatosok" közül, akik a hivatalos egyházzal való megalkuvást helytelenítették. Ezek "lombardiai szegények" néven korábbi gyakorlatukból fenntartották a prédikátor helyhezköötöttségét és a termelő munkában való részvételét, közösségüket "a dolgozók gyülekezetének" nevezték.

A valdensek és az "alázatosok" egyaránt korszakos fordulót jelentenek az egyháztörténetben, mert a "vita apostolica" követését hirdető mozgalmak náluk váltak először alkalmi tüntetésekből állandó, szervezett gyülekezetekké, megszilárdult kegyességi gyakorlattá. A klérusra és laikusokra szétvált egyháznak egyenrangú hívők közösségévé való újraegyesülése, a szerzetesi életszentség igényeinek minden keresztyén hívőre való kiterjesztése, a sakramentális vallásosságnak spirituális hitéletté való mélyítése, a prédikációnak az istentisztelet középpontjába kerülése náluk valósult meg

először a középkori egyházban. Ez az újfajta vallásosság erősen városias jellegű volt, követői tulnyomó részben a kézművesek közül kerültek ki s ezért is vonzódtak az ugyancsak városi őskereszténység szervezeti és kegyességi formáihoz. De ezért tudtak csak megalkuvás árán a feudális szerkezetű és sakramentális gondolkozású középkori egyházban megmaradni, s ha következetesek voltak, ki kellett válniuk, vállalva az éretnekséget és az üldöztetést.

A pápaságnak az a törekvése, hogy a laikus vallási mozgalmakat intézményesen beleépítse a hivatalos egyházba csak úgy sikerülhetett, ha közvetlen pápai felügyelet és rendelkezés alatt álló szerzetesrendek kereteibe fogja őket. Ez történt meg a koldulórendek megalapításával. 1210-ben három szőrcsuhába öltözött ember jelent meg a pápai udvarban, "Assisi-i bünbánők"-nak nevezték magukat s a pápától engedélyt akartak kérni, hogy bünbánatra hívó vándorprédikátorokként járassák az országot. Vezetőjük egy bizonyos Giovanni di Bernardone volt, akit születése és kereszteltetése után néhány nappal Franciaországból éppen visszatérő, ott jó üzleteket kötő apja, egy gazdag posztókereskedő, a "kis franciának", Francesconak nevezett el. Ferenc maga is kereskedő lett apja mellett, de magasabb ambíciók fűtötték, nemes lovag akart lenni s nemes ifjak léha társaságában szórta, apja nagy bosszúságára, pénzét. De még nagyobb megdöbbenéssel vette az apa tudomásul, hogy fia 1208-ban, huszonhat éves fővel, amikor már benőhetett volna a fejelága, egyik napról a másikra az ellenkező végletbe csapott át: szétosztotta saját vagyonrészét a szegények közt, leprások ápolására adta magát, majd néhány társával a valdens eretnekek módjára vándorprédikátornak állt. Ilyesmi akkoriban gyakran megtörtént bünbánó gazdag ifjakkal, de ezuttal valami új kezdődött.

Ferenc nem mindennapi ember volt, élő hitéből, apostoli elszántásából olyan erő sugárzott, amely magával ragadta hallgatóit. Ez az erő az alázatossággal párosult szeretet, önmaga teljes feladása és mások szolgálatába állítása volt, hálából Krisztus megváltó haláláért. A valdensok az evangéliumi igazságot keresték, mint életük erkölcsi zsinörmértékét, s a megtalált igazságért vállalták a szenvedést. Ferenc Krisztust szerette s azt vallotta, hogy "minden kegyelem és adomány közül, amit a Szentlélek az ő barátainak adhat, a legnagyobb az a kegyelem, hogy önmagukat győzzük le és Krisztus szeretetéért fáradalmat, szégyent és bántalmazást tűrjünk". A szegénységet is az önlegyőzés egyik, a maga pénzhajhászó korában mindenestre legfőbb formájának tekintette, de a munkát, az abból való élést becsülte. "Kezeimmel dolgoztam és továbbra is teszem azt, s akarom, hogy a többi testvér is tisztességes kézművességet folatasson... Csak ha megtagadják munkánk bérét, keressünk menedéket az Ur

asztalánál és kéregessünk alamizsnát ajtóról-ajtóra" - így szül végrendeletében. Mint vándorprédikátor, társaival önként beállt segíteni aratóknak, szüretelőknek, de bért nem kért; amit adtak, megköszönte, mint ajándékot.

Az egyetlen, amit kért mindenkitől, a bűnbánat és a megtérés volt. Első társait azzal küldte ki prédikálni, hogy "tartasuk mindig szem előtt, Isten az ő jószágában nemcsak a magunk üdvösségére, hanem sok másnak az üdvösségére is hívott el bennünket, arra, hogy járjuk a világot és intsük az embereket, inkább példával, mint tanítással, bűneik megbánására, Isten parancsolatainak betöltésére". Magának Ferencnek a prédikációja olyan egyszerű, keresetlen volt, hogy a kortársak egyetlen mondatára sem tudtak pontosan visszaemlékezni, csak arra, hogy szavai átjárták a szívüket. Pedig Ferenc a szónak is művésze, a középkor egyik legnagyobb költője volt, híres Naphimnusa a világirodalom gyöngyszemei közé tartozik. De szavainál is nagyobb ereje volt élete példájának és a mindenkire és mindenre, az egész teremtésre, emberekre, állatokra, növényekre, kövekre kiáradó, viszonzást nem váró, sőt viszonzásától egyenesen megszégyenülő, s éppen ezért ellenállhatatlan szeretetének. Egyizben kunyhójától távol lévén, otthonmaradt társához három rabló zörgetett be és kenyeret kért. Az jól lesziolta őket, hogy másokat fosztogatva még az Istennek felajánlott javakból is akarnak. A hazatérő Ferenc, mielőtt értesült az esetről, azonnal elküldte társát kenyérrel és borral a rablókhoz, hogy kérjen tőlük szívtelenségéért bocsánatot és ígérje meg nekik, ha felhagynak a rablással, gondoskodik róluk továbbra is. A történet azzal végződik, hogy a rablók-ból vándorprédikátorok lesznek, de nem ez a lényeg, hanem az, hogy Ferenc és társai egyszerűen sámmiféle viszonzást nem vártak el szeretetükért, s azért örültek az alamizsnának, mert a megtérés jelét látták benne, ha pedig csufolták, bántalmazták őket, nem a sérelmet, hanem a sértő bűnét fájlalták. "Isten igriceit vagyunk - szölte Ferenc az őket hallgató tömeghez - és fizetséget kérünk prédikációnkért és énekünkért, azt, hogy kitártotok a bűnbánatban."

A pápai udvart azonban nem is ez a magatartás, hanem inkább Ferenc alázata fegyverezte le, az a feltétel nélküli hűség, amit Krisztusért az ő tökéletlen egyháza iránt tanusított. Mikor mindenki a méltatlan papokat szidta, Ferenc tisztelte őket. "Az Úr olyan hitet adott nekem a papokban, akik a szent római egyház rendje szerint élnek, - olvassuk végrendeletében - hogy papi jellegük miatt, még ha üldöztek is engem, náluk kerestem menedéket....Tisztelni, szeretni és becsülni akarom őket, mint uraimat. Bűneik nem bánthatnak,

mert Isten Fiát látom bennük és az én uraim ők. Azért teszem ezt, mert semmi egyebet nem látok, nem veszek észre ideleinn, ami Isten Fiát testben közel hozná, mint az ő legszentebb testét és vérét, amelyet a papok kapnak és csak ők adnak másoknak." Ferenc csodálatos egyéniségében az legcsodálatosabb, hogy a középkori egyház vaskos sakramentalizmusában is meglátta Krisztust s érette a testével és vérével való visszaéléseket is megbocsátotta.

III. Ince, aki már csalódott a valdensek megnyerésébe vetett reményeiben, nem tudott ellenállni Ferenc kérésének, s miután hiába próbálta őt és társait arra bírni, hogy valamelyik elismert szerzetesrendbe lépjenek be, azzal a feltétellel engedélyezte nekik a prédikálást, hogy fogadják el a püspöki ellenőrzést. Ferencnek nem volt kifogása a katolikus egyház dogmái és szertartásai ellen, bár jóhiszeműen egészen másként értelmezte és élte át őket. A hittételek körül folyó szórszálhasogató viták sem érdekelték, ezért örömmel vette az engedélyt. Csak mikor bucsuzáskor megnyírták őket, vette észre, hogy a szerzetesi konvencióval bekebeleztek őt és társait is klérusba. Ferencet rendfőnököknek nevezték ki, de egy bitorost tettek felügyelőjükké, aki arra igyekezett rábeszélni őket, hogy fogadják el valamelyik régi rend szabályzatát s állandó rendházban megtelepülve, hagyjank fel a koldulással és a vándorlással. Ferenc mindenféle formális kötöttségnek ellene volt, szabad evangélista életmódjukat próbálta védelmezni, s ha a rendházba való telepítést nem is tudta elkerülni, váratlan segítséget kapott a koldulás és a vándorló prédikálás törvényes elismertetéséhez a másik koldulószerv alapítójától, Domokostól.

Az önmegadást ujjongó öröm forrásának tekintő Ferencel szemben a spanyol nemesi családból származó Domokos komor aszkéta volt, akinek lelkét az eretnekség elleni gyűlölet töltötte be. Délfranciaországban a katar, vagy központjuk, Albi városa után albigens-nek nevezett eretnekek közt tartott térítő prédikációkat. A katarok /nevük a görög katharoi = tiszták szóból/ valóban eretnekek voltak, mert tanaik alapvetően eltértek a keresztyén hitelvektől. A keleti keresztyénségen belül még az ókorban kialakult és pauliciánus /ld. előbb/ később pedig bogomil néven továbbélő, a nemzetközi kereskedelem útjain Nyugat-Európába is eljutó manicheizmus dualista világszemléletének alapján álltak. Eszerint a fizikai világ az ördög teremtménye, az isteni eredetű emberi lélek a test börtönébe van bezárva, de abból szabadulni és Istenhez visszajutni igyekszik. A szabadulás útja a szigorú aszkézis, a test gyötrése. Nősülés, husevés, általában a jólét tilos volt a "tökéletesek" /perfecti/ számára, akik szerzetesrendszerű közösségben éltek, saját püspökeik voltak. Az elvilágiasodott katolikus papsággal és szerzetesekkel szemben az életszehtség példaképeinek mutatkoztak s ezért sokan csatlakoztak hozzájuk. Különösen Délfranciaország-

ban terjedt el a katar eretnekség, ahol a városi lakosságot és a feudális földesurak nagyrészt megnyerte. A csatlakozók az aszkézis egy mérsékeltebb formáját /bőjtölés, hűségstől való tartózkodás/ vállalták. Ezek voltak a "hivők" /credentes/, akik körülbelül úgy viszonyultak a tökéletesekhez, mint a katolikus klérushoz a laikusok; ezek tulajdonképpen a tökéletesek érdekeiből akartak üdvözülni. A katolikus egyházzal szemben a katarok semmi közösséget nem vállaltak s ez különböztette meg őket a valdensektől és az "alázatosok"-tól, akik a katolikus egyházat nem elhagyni, csak reformálni akarták s nem ők váltak ki, hanem a hivatalos egyház taszította ki őket. Ezt állandóan hangoztatták is és a katarokkal minden közösséget megtagadtak; prédikációikban ellenük fordultak. A pápasággal való megegyezésük azon mult, hogy ragaszkodtak a klérus és a laikusok közti különbségtétel, a külön papi rend megszüntetéséhez, ami egyben az egész sakramentális egyházi intézmény felszámolását, a papság lelki és világi hatalmának végét jelentette volna. III. Ince pápa - mint láttuk - azzal próbálkozott, hogy a valdens és "alázatos" prédikátorokat püspöki felügyelet alá helyezze és helyhez kösse, megakadályozva az ellenőrizhetetlen vándorpredikációt, a "vita apostolica", az apostoli egyszerűség, szegénység követelését pedig a szerzetességre korlátozza s ennek érdekében a laikus prédikátorokat szerzetbe lépésre kötelezze. Ezt próbálta Ferencre és társaira is ráerőszakolni, s nagy gondokat okozott neki ellenállásuk. A pápaság magatartásában a katar veszély növekedése és Domokos fellépése hozott változást.

1209-ben III. Ince kereszteshadjáratot hirdetett a délfraanciaországi katarok ellen. Egy pápai legátus /tejhatalmu megbízott/ vezetése alatt kalandra és prédára vágyó lovagok husz éven át gyilkolták, rabolták a tartomány lakosságát, s a francia király ezt nem csak tűrte, hanem pártolta is, mert új, engedelmes arisztokraciát akart a tulságosan önállóvá vált régi katar arisztokrácia helyébe állítani. Ez sikerült is, de az eretnekséget pusztán fegyverrel kiirtani nem lehetett s ezért a pápa a kereszteslovagok mellé papokat küldött prédikálni. Ezek közt volt Domokos, aki 1215-ben azt kérte a pápától, hogy vándorpredikátorokból szerzetesrendet alapíthasson az erenekek /katarok és valdensék/ térítésére. III. Incének már elég gondot okozott Ferenc is, ezért Domokost is arra utasította, hogy egy régi rend szabályait kövesse. Egy személyes találkozás Ferencel arról győzte meg Domokost, hogy a szegénység hirdetése és példája a leghatásosabb probagandaeszköz, ezért elhatározta, hogy rendjét koldulórenddé alakítja. III. Ince utódját is sikerült erről meggyőznie. Így jött létre pápai megerősítéssel 1220-ban a "predikátor testvérek rendje", /ordo fratrum praedicatorum/ amelynek tagjai teljes vagyontalanságból, koldulásból éltek, de állandó rendházakban laktak, s onnan jártak ki prédikálni. Az

alapítójáról dominikánusoknak is nevezett rend főfeladata továbbra is az eretnekek térítése volt s 1232 után a pápa közvetlen irányítása alá helyezett inkvizíció lefolytatása is a püspökből az ő kezükbe került.

Ezek után nem volt már akadálya a másik koldulórend megalapításának sem. 1221-ben a dominikánusokéhoz hasonló szabályzattal végleges szervezetet nyert a "kisebb testvérek rendje" /ordo fratrum minorum/, akiket népiesen ferenceseknek vagy minoritáknak neveztek. Feladatuk elsősorban az egyházon belüli hitébresztő és bűnbánati prédikáció /mai szóval: belmisszió/ volt, s a megtért leikusokból az u.n. "harmadik rendet" szervezték meg /a második rend az apácáké volt/, amely világi foglalkozásban megmaradó és házasságban élő emberekből állt s a szerzetesek lelkipendozása alatt kegyességi összejöveteleket tartott. Hamarosan a dominikánusok is létesítettek apácakolostorokat és "harmadik rendet".

Szervezeti hasonlatosságaikon kívül a prédikáció kötötte össze a két koldulórendet, mint a régi, főleg imádkozó rendektől mindkettőjüket megkülönböztető közös feladat. Kezdetben a dominikánusok és ferencesek prédikációja erősen eltért egymástól abban, hogy míg az előbbiek /mint eretnekek térítői/ a hitigazságokat magyarázták, az utóbbiak viszont /mint belmissziósok/ megtérést és a gyakorlati életszentséget hirdették. Így alakult ki a dogmatikus és a morális prédikáció két fajtája. Ha később ezek kölcsönösen át is hatották egymást, a két rendre mindvégig jellemző maradt, hogy a dominikánusok a hittani kérdésekre, a ferencesek az erkölcsi kérdésekre helyezték a fő hangsúlyt.

A koldulórendek igen gyorsan elterjedtek az egész katolikus Európában, s bár a feudális uralkodóosztály is megkedvelte őket és sorra alapított nekik kolostorokat, igazi otthonaik mégis a városok voltak s a városi lakosság vallási kérdéseire válaszoltak prédikációikban. Ezek a kérdések azonban egyre bonyolultabbakká váltak. Míg a koldulórendek alapítóinak az volt a feladata, hogy a laikus tömegek vallási ébredését az eretnekek hatása alól kivonva a hivatalos egyház keretei közé szorítsák, a következő nemzedékek már a tudományos gondolkodás ébredésével találták magukat szemben s azt a feladatot kapták, hogy a filozófiát tartsák meg a teológia uralma alatt.

A nyugati keresztyénség az ókori filozófiából csak az Augustinus teológiájába beolvasztott platonista filozófiát vette át. Platon szerint a testetlen eszmék elsőlegeseek, a fizikai valóság s így az emberi test is az eszmék tökéletlen megvalósulása. Ebből a tökéletlenségből az eszmék igyekeznek megszabadulni és a testetlenségbe visszatérni. A keresztyén gondolkodás a platoni eszmét Isten igéjével azonosította, amely a világot teremti és áttelekiesíti. Minden, ami létezik, élő és élettelen egya-

ránt, kisebb vagy nagyobb mértékben részesül Isten teremő lelkéből, s a benne levő lélek Istenéhez vágyik vissza. Az így elképzelt természetben a csoda nem valami természetfeletti jelenség, hanem a dolgokban bennerejlő isteni lélek válasza Isten szavára. A sakramentumok is ilyen csodás, a szerzettetési ígék hatására létrejött elváltozások.

A polgári gondolkozás ezzel szemben a kézműves tapasztalatából indul ki, a természetet az ember által szabadon alakítható anyagnak tekinti, s mivel nem gondolkozó, érző és akaró személyiség - csak anyagi ráhatással formálható. Ennek a természetszemléletnek jól megfelelt Arisztotelész filozófiája, amely az anyagi világ részeinek elemi összetételükből folyó, állandó, változhatatlan mozgástevékenységeket tulajdonít s minden mozgás végső forrásának egy "első mozgatót" tételez fel. Az "első mozgató" oltja bele a mozgást az anyagi világba, de ő maga mozdulatlan, azaz nem hatja át a természetet, hanem kívül áll rajta. Eppen ezért az ember számára megismerhetetlen, csak mozgató tevékenységének emberi érzékekkel felfogható következményeiből lehet lényére visszakövetkeztetni, a helyes gondolkozást szabályozó logika és dialektika segítségével. A középkori Nyugat-Európa Arisztotelész filozófiáját arab közvetítéssel, arab értelmezésben ismerte meg, s az Iszlám fatalizmusával színezve az arisztotelészi természeti törvény fellebbezhetetlen végzetként jelentkezett, melyet az ember megismerhet, felhasználhat, de meg nem változtathat.

Az arisztotelészi filozófiának először gondolkozási apparátusát kezdték a keresztyén teológiára alkalmazni, azzal a céllal, hogy rendszerbe foglalják az ezer év alatt felgyűlt és részleteiben sok ellentmondást tartalmazó dogmatikai tradíciót. Már a XI. században kialakult az az elv, hogy "a filozófia a teológia szolgáloja" /*philosophia est ancilla theologiae*/, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az ellentétes teológiai véleményeket a logika és a dialektika szabályai szerint szembe-síttették, egyeztették, s ellentéteiket vagy feloldották, vagy az egyik nézet elfogadásával kiküszöbölték. Ehhez természetesen szükséges volt a teológiai tételek koronként és szerzőnként eltérő terminológiáját egy nevezőre hozni s erre szolgált Arisztotelész fogalmi rendszere. Ez persze azzal járt, hogy a teológiai fogalmakat filozófiai fogalmakra kellett átfordítani, amelyek nem feleltek meg teljesen az eredeti bibliai jelentésnek, s így a Biblia mondanivalójától idegen problémák kerültek bele a teológiai vitába, sőt a teológia maga is erősen filozófiai, intellektuális és spekulatív jelleget öltött. Ez a filozofáló teologizálás a XII. században alakult egyetemeken, főleg a legnagyobb párisi, oxfordi és bolognai egyetemen bontakozott ki, s ezért "iskolai" elneve-

zést kapott, amiből azután az egész irányzatot skolasztikának nevezzük.

A korai, XII. századi skolasztika legjelentősebb képviselői Canterbury-i Anselm és Abaelard Péter. Mindkettőnek közös problémája, hogy a hit tartalmát hogyan lehet értelmileg megragadni. Anselm meg volt győződve, hogy az isteni kijelentés önmagában értelmes, tehát értelmileg ki is lehet fejezni, ennek feltétele azonban, hogy a kijelentést előbb hitben el kell fogadni a csak így lehet magyarázni. A cél a megértés, a megértés alapja a hit. "Credo ut intelligam" = hiszek, hogy megértsék: ez Anselm híres jelmondata. Módszerének legjellemzőbb példája a "Cur Deus homo" /Miért lett Isten emberré?/ c. értekezése, amelyben ragyogó logikával vezeti le Isten igazságosságának és kegyelmességének dialektikus kapcsolatából azt a szükségszerű következtetést, hogy az emberi bűnért az ember helyett csak Isten tehet eleget és csak úgy, ha emberré lesz Krisztusban. Ugyanakkor persze Isten és ember találkozása a kegyelemben menthetetlenül egy bírósági eljárás jogi finomságaiban oldódik fel és a hitélmény megrendülését az intellektuális élmény öröme színezi át, azzal a kísértéssel, hogy az utóbbi helyébe léphet az előbbinek. Ettől a kísértéstől nem teljesen mentes Abaelard gondolkodása. Számára már a megtérés a hit feltétele: "nihil credendum nisi prius intellectum" /semmit sem kell hinni, csak amit megértünk/. Főművének már címe: Sic et non /Igen és nem/ elárulja módszerét, az ellentéteket szembe-sítő és áthidalni vagy kiküszöbölni kívánó dialektikát, amivel a filológiai szövegkritika korai előfutára, de egyben a teológiai-racionalizmus kezdeményezője is lett.

A teológiai racionalizmus veszélyei akkor mutatkoztak meg, amikor az arisztotelési filozófiának nemcsak gondolkozási rendszerét, hanem világszemléletét is rávetítették a biblia világára; s kiderült, hogy Istennek a természetbe való közvetlen, csodatevő beavatkozásai elvi ellentétben állnak a természeti mozgás állandó és változhatatlan törvényeivel. A polgári gazdasági tevékenységben egyre nagyobb teret nyerő technikai fejlődés tapasztalatilag igazolta, hogy a természeti törvények állandóságára gyakorlatilag is lehet építeni, sőt állandóságuk egyenesen feltétele a technikai találmányoknak, hiszen senki sem építene malmot, ha nem volna meggyőződve a víz folyását biztosító gravitáció állandóságáról. Így a természet rendjébe belenyúló isteni csodákba vetett hit megrendült. Pontosabban az történt, hogy Istennek a teremtett világgal való kapcsolatát kettős jellegűnek fogták fel: Isten, az emberrel az értelmes szó, a kijelentett Ige által közvetlenül, lelkiileg érintkezik, az anyagi világgal pedig közvetve, örök törvényein keresztül. A csoda így lelki, szubjektív emberi élménnyé minősült, a természetből pedig kiküszöbölődött. "Nihil ad nos de Dei miraculis cum de naturalibus naturaliter disseremus" /nem érdekelnék minket Isten csodái, mikor

a természetéről természetesen értekezünk/ - vonta le mindezekből a tanulságot Brabanti Siger, a párisi egyetemen a XIII. század derekán Arisztotelész fizikájának magyarázója. Tévedés lenne e szavakból az ateizmus korai jelentkezését hallani ki /noha számos kortásra is ezzel vádolta Siger/; itt az u.n. kettős igazság meghirdetéséről van szó: Isten és a lélek dolgai függetlenek a fizikai természet dolgaitól, a teológiától a filozófiától. Siger tételében nemcsak különválnak az isteni-emberi szubjektív értékvilág a természeti objektív valóságvilágtól, hanem más a jellegük is: a természet homogén /egynemű/ részek zárt rendszere, míg az értékek világa, mely tulajdonképpen a társadalom, a véges ember és a végtelen isten heterogén /különmű/ kapcsolata, benne az ember, amennyiben test csak a természeti törvények közvetítésével, amennyiben pedig lélek, közvetlen személyes kapcsolatban érintkezik Istennel.

A kettős igazság tétele így szétrombolta az értékrendszernek azt az egységét és egyetemességét, amely a korai középkor világképét és világnézetét jellemezte. Ebben a "testté lett ige", a sakramentum összekötötte a természetet és a társadalmat, s minden értéket, az igazat, a jót, a szépet a "szent" fogalma alá rendelt. A szentséget s mindezzel együtt valóságát is a szentség adja meg, isteni kegyelemből, mintegy csoda által. Ezzel szemben az értékek világának és a természet világának a kettős igazság jegyében való radikális szétválasztása megfelelt annak a polgári életérzésnek, amely a társadalmat a szubjektív morál, a természetet pedig az objektív valóság egymástól független, autonóm területeinek fogta fel. Éppen ezért nem maradt a teológusok elvont szakmai körében, hanem alapjaiban érintette az egyházzal való felfogást, mert megkérdőjelezte a sakramentumok ex opere operato jellegét /ha egyszer Isten nem avatkozik bele közvetlenül a természetbe, akkor a szentségek sem anyagi, hanem csak lelki-szellemi valóságok/ és ezzel a klérus kiváltságos rendi különállását, ami elsősorban a szentségek kiszolgáltatásának kizárólagos előjogán alapult. A klérus apostoli életszentségének követelését a kolduló rendek keretei közé szorítása után a pápaságnak most már a klérus, mint üdvkövetítő intézmény létjogosultságát kellett megvédenie. Az eretnekség régi formái elleni harcban kipróbált koldulórendeket a pápaság most az újabb eretnekség ellen vettette be, az egyetemek filozófiai és teológiai tanszékeire szinte kizárólag dominikánusokból és ferencesekből nevezve ki professzorokat. Ez megfelelt a dominikánusok eredetileg is dogmatikai irányú érdeklődésének s így hamarosan elsajátították a skolasztikus módszert, a ferencesek kevésbé elméleti, erősen morális beállítottsága azonban már nehezebben barátkozott meg a skolasztika intellektualizmusával, s mikor annak módszerét már elsajátították, racionalista szemléletével a ferences teoló-

gusok akkor sem tudtak egyetérteni. Így azután a skolasztikus teológiának két ága, egy dominikánus és egy ferences irányzata alakult ki a XIII. század második felében.

A legjellegzetesebben dominikánus és egyben legnagyobb skolasztikus teológus a párisi egyetemen tanító Aquino-i Tamás /+1274/ volt. A legfőbb megoldandó probléma Isten, ember és természet kapcsolata volt, úgy, hogy a kettős igazság által ketté választott világot újraegyesítse. A testi és lelki világ egységét a meghaladott platonista módon helyreállítani nem lehetett, a kettőséget el kellett fogadni, csak a kettő közti szakadékot kellett áthidalni. Tamás ezért egy természeti világot tételez fel, amely teremtmény és véges, és egy természetfelettit, mely Istené és végtelen. A végtelen nincs kizárva a végesből, azt nemcsak örök törvényeivel, hanem közvetlen beavatkozásaival, csodatételeivel is kormányozza, anélkül, hogy törvényeit tartósan megváltoztatná. "Gratia non destruit sed perficit naturam" /a kegyelem nem zuzza szét, hanem tökéletesíti a természetet/ - Tamásnak ez a híressé vált mondata azt jelenti, hogy a végtelen szentség át tudja hatni a véges anyagot, nem úgy, hogy a platonista elképzelés szerint állandóan benne él, hanem arisztotelészi felfogás szerint kívül maradva azon, hat rá. Ebben a koncepcióban a sakramentumok anyagi átváltozása is elfogadható. Isten és ember kapcsolata azonban nemcsak a sakramentumokban, hanem az Ige által lelki-szellemi úton is közvetlen. Tamás szerint Isten legfőbb tulajdonsága a végtelen értelem, és a véges ember úgy van teremtve, hogy részesedik a végtelen értelemben, mint elsősorban értelmes lény. Elveszithetetlen, még a bűneset által sem elvesztett képessége az, hogy megérti Isten Igéjét. Ilyen értelemben mondja ki Tamás nevezetes paradoxonát: "finis capax infiniti" /a véges befogadhatja a végtelent/.

Tamás racionalista teológiája, a róla nevezett tomizmus, sokak számára megnyugtatóan feloldotta a kettős igazság ellentétét s az inkvizíció révén az igazhitűség őreként működő dominikánus rend kötelező teológiája, később pedig a római katolikus egyház hivatalos tanítása lett. Korai ellenzéke támadt azonban a ferences teológiában, amelyet először a szintén Párisban tanító és szintén olasz Bonaventura fejtett ki. Ő az arisztotelianizmusból csak a terminológiát vette át, a tartalomban a platoni filozófiához ragaszkodott és szembefordult Tamásnak azzal a tételével, hogy az ember Istent értelmileg, cselekedeteiből ismerheti meg. Szerinte Isten az emberbe hitképességet oltott, a hit és nem az értelem válaszol először Isten Igéjére s csak ezután következhetik az Ige mondanivalójának értelmi feldolgozása. Ez az anselmi teológiához való visszatérés tiltakozás volt

a tomista teológia racionalizmusa ellen, de nem tudta ezt saját területén, az arisztotelészi filozófia érveivel megtámadni. Ez csak a XIII. század végén élő angol ferencesnek, Duns Scotus-nak sikerült, aki a támasi paradoxon filozófiai lehetetlenségét kimutatva, kimondotta, hogy "finis non est capax infiniti" /a véges nem képes befogadni a végtelent/, azaz az emberi értelem nem foghatja fel Isten létét és üzenetét, azt csak a Biblia és az egyházi tanítás alapján alázatosan elfogadni lehet. Ennek megfelelően Isten és ember kapcsolódási pontja nem az értelem, hanem az akarat, pontosabban egymás akarása, a szeretet. A racionalizmus helyett a voluntarizmus meghirdetése megfelelt a ferences hagyományoknak, de azzal, hogy a pápai egyházat nem értelmi meggyőzés, hanem tekintélyi parancs alapján állítja oda az igaz hit egyedüli meghatározójának, inkább gátolta, mint segítette a teológiai gondolkodás fejlődését. Ez a XIV. és XV. században a skolasztikus teológia elcséltetésében, szórszálhasogatás terminológiai vitákba való fulladásában mutatkozott meg. Az egyetemeken művelt teológia elvesztette kapcsolatát az élettel, s a közgondolkodást rajta kívül keletkező szellemi áramlatok határozták meg.

III. A KÉSŐI FEUDALIZMUS EGYHÁZTÖRTÉNETE /1300 - 1500/

7. Előreformátorok, humanisták, misztikusok

A skolasztika belső meghasonlása, majd elhanyaglása után az egyház szervezeti és hitéleti reformjáiért küzdők tábora egymással alig érintkező, más és más vallásosságot hirdető és megvalósító három irányzatra szakadt. Az egyik irányzat a szervezeti reformot tűzte ki célul, és továbbra is a klérus rendi különállása s az ezt szentesítő sakramentalizmus ellen harcolt, de ahogy a XIV-XV. század egyre súlyosabb gazdasági, társadalmi és politikai válságba került, úgy kapcsolódott össze a klérus elleni harc a falusi és városi szegénység szabadság-küzdelmeivel. Ezt a Dolcino, Wiclif és Husz nevével fémjelzett irányzatot szokták előreformációnak nevezni. A másik két irányzat nem próbálkozott az egyház szervezeti reformjával, hanem egyéni vagy legalább is szűkörű visszavonultságban az egyházi szertartásoktól független bensőséges, személyes vallásosságot igyekezett kialakítani. A reneszánsz individualizmusa délen, Itáliában és északon, a németalföldi és német polgárosodott területeken két, gyökerében azonos, de más és más gyümölcsöket termő vallásos gondolkozást alakított ki, az egyik a humanizmust, a másik a miszticizmust. Az előbbi a tőkés fejlődésben előljáró, a feudalizmus korlátait áttörő itáliai nagypolgárság, az utóbbi a feudalizmussal megalkudni kényszerülő, a tőkés fejlődés útjára nehezebben és későbban lépő németalföldi és német középpolgárság sajátos társadalmi arculatát, világnézeti problémáit tükrözi. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a paraszti osztályharc élesedése és a polgárság gazdasági-politikai előretörése /ld. rendiség!/ által szorongatott feudális uralkodóosztály a feudalizmussal összenőtt hierarchikus-sakramentalis pápai egyházban találta meg konzervatív törekvéseinek eszmei támaszát s a belülről rothadó, lelki-szellemi erejét elvesztett régi egyházi struktúra ezért tudott két évszázadig fennmaradni.

Az egyházi reformmozgalmak először Itáliában kapcsolódtak össze az elnyomott osztályok társadalmi elégedetlenségével. A kapcsolatot a ferencesek létesítették, mert a rendből sohasem halt ki teljesen Szent Ferencnek a szegénységgel és a szegényekkel azonosuló lelkülete. Hiába próbálta a pápaság a renden belül a koldulás, a vagyontalanság elveinek következetes hivatást háttérbe szorítani a rendi vagyongyűjtés hivatás rovására, hogy ez-

zel a néppel való kapcsolataikat lazítsa és a pápai hatalomtól való függésüket erősítse, az előbbiek - néha ez eretnekség vádját, az üldözést is vállalva - kiktartottak. Ha a XIV. századi spirituali /lelkiek/ és fraticelli /testvérek/ néven ismert mozgalmaikat el is nyomták, a XV. században a rendi fegyelmet, a vagyontalanságot, a prédikációt következetesen, áldozatkészen vállaló obszerváns /bétartó, t.i. a szigorú szabályzatokat/ irányzat kerekedett felül, s ez nyitott utat mind a szociális kérdések, mind a lelki megújulás felé.

A ferences ellenzékiiséget a társadalmi radikalizmus felé az "apostoli" mozgalom fejlesztette tovább, amely már nyíltan szembefordult a feudális társadalmi renddel, követelve a vagyoni egyenlőség megvalósítását. 1303-ban egy ferences barát, Fra Dolcino állt az északitáliai városi és falusi szegények felkelésének élére. A feudális rend erőszakos megdöntésére törő felkelést csak hosszú évek véres harcaiban tudta a gazdag polgársággal szövethető birtokos nemesség eltiporni.

A XIV. században már az egyetemeken hirdették az egyház megreformálásának szükségét. Az eretnek eszméktől áthatott egyetemeken a klérus pápaellenes részének támogatásával született meg az egyházi reform zsinati elmélete, amelynek a XIV. században legfőbb képviselői Páduai Marsilius és Ockham Vilmos voltak. Szerintük az állam és az egyház egyaránt a népfelség elvére épülnek fel, pápák és királyok a nép megbízásából uralkodnak, s ha visszaélnék megbízatásukkal, a nép leteheti őket. Az alattvalók egyenlő alávetettségét tanító római jog keveredett ebben az államelméletben a rendi ellenállási joggal és a városi önkormányzat elveivel. A népfelség elvéből fakadó jogokat a kortársak természetesen a kiváltságos osztályokra korlátozták, az államban a rendi gyűlésre, az egyházban a főpapokból álló zsinatra. Ennek az új elméletnek az alapjára helyezkedtek az ellenpápák viszályában itélkező zsinatok.

A zsinati mozgalomnál is tovább ment az egyházi reformkövetelés-ek terén Wiclif János oxfordi egyetemi tanár, aki eleinte mint angol házafi a pápai beavatkozás és adóztatás ellen emelte fel szavát, hangoztatta a királyi hatalomnak a pápaságtól való függetlenségét s az egyházi vagyonnal való szabad rendelkezését. A pápa Wiclifet eretneké nyilvánította, de az angol nemesség és polgárság fegyverrel ragadta ki őt az egyházi törvényszék karmai közül. Wiclif továbblépett, s hálgyre akarta állítani az őskeresztény egyház egyszerűségét és demokratizmusát. Ezért minden olyan egyházi intézményt és szokást, amely szerinte nem a biblián alapult /pápaság, pápai rend, szerzetesség, pápai nőtlenség, mise, fülbe gyónás, /elvetett és az angol íster tiszteleti nyelv bevezetését sürgette a latin helyett. Ezen az úton azonban az angol uralkodó osztály már nem követte Wiclifet, mert az egyházi demokratizmust társadal-

mi egyenlősséggé átértelmező népi mozgalom Wat. Tyler parasztfelkelése visszarettentette a radikális egyházi reformtól. Wiclif maga megmenekült az üldözéstől, de követőit, a "lollardok"-at kegyetlenül kiirtották.

Husz Janos, a prágai egyetem egyik cseh tanára, Wiclif egyházi reformköveteléseit összekötötte a cseh nemzeti érdekek védelmével, mindenekelőtt a cseh anyanyelvű kultúra szabad fejlődési lehetőségeiért folytatott harccal. Sikeres mozgalmat indított a prágai egyetem cseh jellegének biztosítására. A német tanárok 1409-ben tiltakozásul diákjaik nagy részével kivándoroltak, és megalapították a lipcsei egyetemet. Ezután Husz az egyházi reform végrehajtását, főként a cseh istentiszteleti nyelv bevezetését kezdte meg. Mikor prédikációiban a földesurak népnyzása ellen is felemelte szavát, és az egyházi birtokok felosztását hangoztatta, megidéztek a konstanzi zsinat elé. A kapott menlevélben bizva meg is jelent, de azonnal elfogták, mint eretneket elítélték, és 1415-ben máglyán megégették.

Csehországban Husz halála nagy felháborodást keltett. A nép tömegesen szakadt el a római egyháztól és eretnekgyülekezetekben szervezkedett. Ezek az egyházi reform megvalósítását összekapcsolták a társadalmi rend átalakításával. A huszita mozgalomnak két szárnya volt. A mérsékelt nemesi és nagypolgári szárny, amelyet a két színalatti urvacsora követelését jelképező kehelyről "kelyhesek"-nek neveztek; a Német Birodalomtól elszakadó, független cseh nemzeti államot kívánt, s a társadalmi reformok terén csak az egyházi birtok elkobzásáig ment el. A szegény köznemesek, kézművesek, plebejusok és jobbágyok tömegeit képviselő radikális irányzat "táborita" nevét központjáról, Tabor községről kapta. A táboriták programja a jobbágyság megszüntetése, a köztársasági államrend és a vagyonközösség volt. A két párt eleinte együtt haladt. Közös követelésüket valósították meg, mikor Vencel király halálakor, 1419-ben a cseh államot elszakították a Német Birodalomtól.

Zsigmond magyar király, akit 1411-ben német királynak is megválasztottak, mint Vencel trónjának várományosa, a pápával egyetértésben 1420 és 1431 között három "keresztés hadjáratot" vezetett a cseh "eretnekek" ellen. A husziták városi szövetségégekbe szervezkedve vették fel az önvédelmi harcot. Hadseregük magvát a táboriták alkották, akik nagyszerű vezéreik, Zizka és Prokop irányításával a gyalogos harcnak sajátos módszereit alakították ki. Ágyúkkal felszerelt szekereiket védekezésre és támadásra egyaránt alkalmas erődökké építették ki. A "keresztések" visszaverése után a husziták benyomultak Zsigmond országaiba, Németországba és Magyarországra, az ellenség földjére plántálva át a háborút.

A huszita mozgalom bukását belső árulás okozta. A táboríták által követelt társadalmi átalakulástól rettegve, a feudális "kelyhesek" elismerték királyuknak Zsigmondot, aki néhány egyházi engedményt /többek közt a két szin alatti áldozást/ eszközölt ki számukra a pápától. A táboríták továbbharcoltak, de most már a "kelyhesek" is ellenük fordultak. 1434-ben Lipany mellett a táboríták vereséget szenvedtek.

A konstanzi zsinat, amelyen Zsigmond német király elnökölt, gyökeresen meg akarta oldani a két nagy kérdést: az egyház szervezeti és dogmatikai egységének valóságát. Husz János megégetése után 1415-ben lemondatták az ellenpápákat, és egy negyediket választottak meg, akit általánosan elismertek.

Európa szellemi életét azonban hovatovább nem a zsinat, hanem az Itáliából szárnyra kelő humanizmus, a feltörekvő polgárság kulturális s egyben világnézeti mozgalma irányította. A humanizmus s a vele egy töről fakadó képzőművészeti irányzat, a reneszánsz az újra felfedezett antik kultúra életörömét fordította szembe az egyház által prédikált aszketizmussal. A humanisták nem támadták olyan nyíltan a feudális egyházat, mint az eretnekségek, de a világias gondolkozás terjesztésével aláásták az egyházi világszemlélet alapjait. Ezzel uttörőivé váltak a modern tudományos gondolkodásnak, amely nem elégedett meg a skolasztikus tekintélyek tételeinek szolgái utánmondásával, hanem kritikus szemmel vette vizsgálat alá a természetet és a társadalmat. A természettudományos kutatás új lendületet kapott, a politikai tudománya pedig elszakadt a vallásos szemlélettől és a "közjó" világi szempontjait tette magáévá. Eleinte a humanisták egyházellenessége hardos formákban nyilatkozott meg. Egyes humanisták maró gunnyal ostromozták a papság életét és filológiai tanulmányaik során - a pápaság világuralmi igényeit alátámasztó oklevélhamisításokat leplezték le.

A humanizmus mégsem vált a társadalom különböző rétegeit mozgósító antifeudális mozgalommá, mert csak a műveltekhez szólt. Mivel az egyháztól független, világi értelmiségi réteg még csak éppen kialakulóban volt, a humanisták kénytelenek voltak megalkudni a feudális egyházzal, amely nagy részüknek kenyeret adott, s nyílt szembenállásuk közömbösséggé, szkeptikus magatartássá fakult.

A XV. század közepétől fogva a pápaság és a humanizmus kapcsolatai egyre szorosabbra fűződtek. A pápák humanista tudósokkal vették magukat körül, a vatikáni könyvtárat az ókori klasszikusok műveivel töltötték meg, s bőkezűen pártfogolták a reneszánsz nagy művészeit. A tudományok és a művészetek iránti érdeklődés háttérbe szorította a hitéletet. 1458-ban II. Pius /Enea Silvio Piccolomini/ személyében egy kiváló humanista tudós és költő került a pápai trónra. Utódai már valóságos világi uralkodókként léptek fel, inkább hadvezérek és állam-

férfiak voltak, mint egyházfők. A pápai udvar fényüzése és erkölcsi szabadossága olyan méreteket öltött, hogy közmegebotránkozást okozott. Az egyház reformjának szükségességét újra mind többen és egyre sürgetőbben hangoztatták.

A 6. fejezet bevezetésében szó volt arról, hogyan származott a korai városi polgárnak piaci kapcsolataiból az az életérzése, hogy sorsa a véletlentől függ, a szerencse játéka. Ahogy az itáliai kereskedők és bankárok tevékenysége a XIII. század folyamán egész Európát behálózta, a pénzüzetek hatalmas méreteivel együtt azoknak kockázatossága is növekedett. Egyesek hirtelen fel-emelkedését, mások váratlan bukását a németközi pénzpiacra, az akkori hiányos közgazdasági ismeretek mellett nem tudták racionálisan megmagyarázni, hanem egy irracionális hatalom, Fortuna, az ókori szerencseistennő szeszélyének tulajdonították. A személytelen véletlenből személyes istenség lett; nem csupán egy vak természeti erő jelképe, hanem tiszteletet, félelmet igénylő hatalom, mely érdemre való tekintet nélkül; kifürkészhetetlen akaratából osztogatja kegyeit, s ha valamire egyáltalán tekintettel van, az egyedül a bátorság /virtu/, a hősiesség. "Bátraké a szerencse" - ez a közmondás jellegzetesen az itáliai reneszánsz gondolatvilágából származik, de Fortuna végső fokán befolyásolhatatlan s nem egyszer a hőseket is bukásra ítéli. A reneszánsz irodalom számos ilyen szerencse által felemelt, majd elejtett hős tragikus sorsát örökitette meg.

A szerencse istenítését először a buzgó katolikus Dante nagy művében, a Divina Comediá-ban találjuk meg, a XIV. század legelején. A szerzőt tulvilági útján kísérő ókori költő Vergilius mondja ki, hogy Isten nem törődik a világ apró-cseprő dolgaival, az egyének sorsával /az arisztoteliánus természeti törvény hatása!/, hanem egy szolgájára, Fortunára bízta, aki kénye-kedve szerrint emel fel egyeseket, sujt le másokat. Hiába adja Dante egy pogány költő szájába ezt az ókori szerencsefilozófiát, a hangvételtől kiderül, hogy saját véleményét közli s ez még akkor is alig menthető eretnekségnek számított, ha a skolasztikus teológiában szereplő, Isten akaratát közvetítő angyalokkal azonosíthatta a szerencse istennőjét. Eretnekség, mert a keresztyén felfogással szemben olyan istent állít, aki maga nem kormányoz, hanem a természeti erőkre bízta a teremtet világ igazgatását, ráadásul kiszámíthatatlan természeti erőre, a szerencsére. A szerencsének nincs törvénye, ő maga a törvénytelenység, tehát az ember autonóm, szabadon rendelkezik önmagával. Ezért nevezzük ezt a szellemi irányzatot humanizmusnak, az ember felszabadításának.

Dante természetesen nem vonta le nyíltan természetfilozófiájának teológiai következtetéseit, s ezt a humanizmus útána sem tette meg sokáig. Minden nyilatko-

zatnál beszédesebb az a hallgatás, amely a XIV. és XV. században az itáliai teológiára jellemző. Szent Tamás és Bonaventura után kétszáz évig egyetlen jelentős itáliai teológus nevét sem jegyezte fel az egyháztörténet. Az itáliai humanisták csak úgy mint a reneszánsz nagy itáliai képzőművészei, tisztelték az egyházat, résztvettek szertartásaiban, nem támadták dogmáit, de lélekben hátat fordítottak neki. A ferencesek meg-megújuló reformmozgalmai érintetlenül hagyták a humanista értelmiséget.

Mégis azt kell mondani, hogy éppen a pogány szerencsefilozófia készítette elő az utat a humanizmus teologizálódása felé, mert olyan elemeket tartalmazott, amelyek alkalmassá tették a misztika befogadására. A szenvedély ugyanis, amelyet költők és képzőművészek a szerencsével szembeszegülő, önmagát kiteljesítő egyéniség heroizmusává magasztosítottak, filozófiailag átmagyarázható volt az ujplatonista "világlélek" emberbe zárt darabjának felfelé törekvésére.

A XV. század második felében Ficino és Pico della Mirandola az ujplatonista misztika és a keresztyénség összeolvasztásával új, értelmiségi elitvallást alapítottak, amely a keresztyénségtől csak a morált vette át; a teológiát teljességgel az ujplatonizmusból merítette. Ez egy panteista misztika, amely a teremtésben magát szétosztó "világlélek" fogalmával helyettesíti be a keresztyén istent. Az emberi lélek misztikus elragadtatásában, vagy szemlélődésben oldódik fel a "világlélekben", mintegy feladva önakaratát, különállását. Ahogyan a humanista öneszmélkedés előrehaladt, párhuzamosan és összefüggésben az itáliai korakapitalista polgárság kezdeti rövid diadalaival, majd későbbi hosszantartó vereségeivel, úgy alakult át az eredeti ösztönös szerencsefilozófia tudatos, és a kor mértéke szerint "tudományos" természetfilozófiává és valláspótlékká a firenzei ujplatonizmusban. Ez a keresztyénséggel csak frazeológiában érintkező pogány vallásosság a mai keresztyén és nemkeresztyén számára egyaránt idegen gondolatvilág, a nyelvezete is alig érthető, de megsejthetünk valamit lelkiségéből, ha egyik buzgó követőjének, Botticellinek festményein a sóvárgóan távolba néző szemeket megfigyeljük; mintha a testébe zárt léleknek a földről egy égi honba való elvágódását fejeznék ki.

Kezdjük egy hasonló megfigyeléssel a kor másik vallásos irányzatának, a németalföldi és német misztikának a jellemzését. Ábrázoló művészei Van Eycktól Dürerig, Cranachig és Holbeinig egészen más arcokat örökítettek meg mint az itáliai reneszánsz festői; akiknek képén a szemek vagy magabiztos bátorsággal szemlélik a meghódítandó földi világot, vagy elmerengenek a tulvilág távolába, de mindenképpen kifelé néznek. Az északi reneszánsz legszebb portréin a tekintet befelé fordul, önlelkemélyét fürkészi. A misztikus vallásosság önmagába merü-

lése ez, mert az isteni lélek egy szikrája lakik az emberi lélekben s gyullad fel benne Istennek és embernek imában, elmélkedésben való találkozásakor. Augustinus kereszttyén platonizmusa öröklődött tovább az északi reneszánsz vallásosságában; nem véletlenül azé az Augustinusé, aki Kálvinig a legmélyebben gondolkozott az eleveelrendelésről. A bűnében tehetetlen, Istenhez utat nem találó embert Isten szólítja meg elválasztó kegyelmével és ébreszti fel benne az iránta való hívó szeretetet. A véletlennek, a szerencsének kiszolgáltatott városi polgár életérzésével találkozott az északi reneszánszban az érdem nélküli, kegyelemből való kiválasztás evangéliumi üzenete, s ami a déli reneszánszban a szerencse, az lett az északiban a kegyelem. A kegyelmi kiválasztás hite övta meg az északi reneszánszban a misztikát az elpogányosodástól, attól, hogy a személyes Isten helyébe egy személytelen "világlélek" lépjen s ezáltal az ember autonómmá, valójában azonban a vak véletlennek kiszolgáltatottá váljék, minden reménye nélkül egy felsőbb védelemnek. Az északi reneszánsz így utat nyitott a reformáció felé, amely majd az utolsó biztonság, a vallásos önnüdvözítés feladását, s a minden feltétel nélküli hit és szolgálat vállalását fogja meghirdetni.

Az északi reneszánsz misztikája nem volt teljesen mentes az önnüdvözítés kísértésétől s ennek a kísértésnek az alapja az a platonista eredetű tanítás volt, hogy az emberi lélekben a bűnös után is megmaradt az istenképűségnek egy szikrája. Ez a gondolat áll a középpontjában az egész középkori misztikának, Clairvaux-i Bernát óta, de párosul egy Krisztus iránti égő szeretettel, az ő követésének vágyával. Különösen Németalföldön és Németországban terjedt el és kis ima- és életközösségeket hívott létre laikusok körében, papi vagy szerzetesi vezetéssel. A legnevezetesebbek ezek közül a XIII. században a németalföldi beginák női életközösségei voltak. Nagy teológus írói és prédikátorai is támadtak a misztikának a dominikánus rendből, a XIII. századi Eckhart mester, a XIV. századi Tauler János, Seuse Henrik és Ruysbroek János. Ez utóbbinak hatására alakult ki Németalföldön Groote Gellért kezdeményezésére a "közös élet testvérei" mozgalma, amely a misztikus kegyességet és a laikus szerzetesrendhez hasonlító életközösséget művelődési törekvésekkel párosította és kitűnő iskolákat alapított. Kiemelkedő íróegyénsége volt a mozgalomnak Kempis Tamás, akinek "Krisztus követése" című könyve máig sem veszítette el frissességét, hatóerejét. Főleg e könyvnek köszönhető, hogy a "közös élet testvéreinek" misztikus vallásossága az egész katolikus Európában elterjedt "új kegyesség" /devotio moderna/ néven. Ebből merített az északi reneszánsz legnagyobb képviselője Rotterdami Erasmus, akinek munkássága már átvezet a reformáció korába.

- - - - -
- - - - -
- - - - -

A R E F O R M Á C I Ó

Irta:

RÉVÉSZ IMRE
/1932/

Debrecen

1975

Készítette a debreceni református kollégiumi és egy-
házkerületi sokszorosító iroda.

A kiadásért felelős:

Drs. Kürti László kollégium főigazgató

világi fejedelmek voltak, akik renaissance elfogulatlan-
~~sággal engedték át magukat a hatalom- és élvezetvágy vál-~~
tozatos ingereinek és akiknek bármelyike nyugodtan modell-
álhatott volna a Macchiavelli fejedelemportrait-jához. A
legfőbb helyről jövő példaadás természetesen hatott úgy
az itáliai, mint az egyébkénti főpapságra, amelynek
soraiban a ritkánál is ritkább tünemény volt a kizárólag
szent hivatásának élő lelki ember. Hasonlóképpen igen nagy
volt a hivatástól való eltávolodás és az egészen szembe-
~~szökő erkölcsi romlás az alsóbb papság és a szerzetesség~~
soraiban is, még pedig annál inkább, mert a világi pap-
ság és a szerzetesrendek létszáma ebben a korban egészen-
tellenül elszaporodott s a kétes existenciák szakadatlan so-
rát termelte ki magából. De azért az alsóbb papság és szer-
zetesség soraiban még most sem volt ritkaság a szentéletű,
nemes törekvő, a maga üdvössége mellett a nép lelki ja-
ván is fáradozó egyén. Jórészt ezeknek lehet köszönni, hogy
az átlagos vallásosság éppen nem volt a századfordulón ha-
nyatlóan. Nemcsak a köznép, de a magasabbrendűek többsége
is őszintén ragaszkodott az egyház nyújtotta kegyelemeszkö-
zökhöz. Különösen az egyházi vallásosságnak alsóbbrendű
formái virágzottak egészen a burjánzásig: így az ereklie-
kultusz, a csodaszomjazás és a bucsu. Ezt a legutóbbit - a-
mely a meggyónt bűnök földi egyházi, majd tisztítótüzbeli
büntetéseinek elengedésében állott s utóbb nemcsak élők,
de holtak számára is pénzen volt megszerezhető - a vallá-
sos köznép különös mohósággal kereste és gyakorolta, a pá-
pai kuria pedig pénzügyi műveleteinek egyik legszilárdabb
alapjává fejlesztette ki.

De a magasabbrendű vallásos élet iránt sem voltak a
lelkek e korban érzéketlenek. Szívesen hallgatták a prédi-
kációt és éppen nem volt ritkaság a már nemzeti nyelvekre
is lefordított és kinyomatott Bibliának az olvasása. Az E-
vangéliumból mélyebben megérintett lelkek papi vezetés a-
latt kicsiny aszkétikus közösségekbe tömörültek, amelyek
különböző formákban a kolduló szerzetek u.n. harmadik rend-
jeinek voltak az utánzásai és továbbképzései s helyi-köz-
szel erőteljes laikus vallásosságnak lettek a melegágyaivá.
A klastromok legelőkelőbb szellemű férfi és női tagjai közt
gyönyörű virágokat hajtott a mystika, az istenség ölében ti-
tokzatos szemlélődéssel és elmerüléssel elnyugvó, magát a
hagyományos egyházi és theologiai formáktól hovatovább ben-
sőleg függetlenítő vallásosság, melyet néha már nem csupán
az egyházi, de a biblikus keresztyénséghez is csak néhány
vékony szál fűzött. A theologia, amelynek művelésében a
koldulórendek vezettek, a scholastika nagy rendszereinek
kitermelése után bizonyos mértékig kifáradt volt s nem egy-
szer sivar fogalmi szórászállapodásban élte ki megmaradt
erejét. De voltak benne egészséges törekvések is, amelyek
az isteni kijelentés mivoltának helyes megértésére egyenget-
ték az utat.

Elsősorban ezekben a magasabb és tisztább szellemi é-
letet élő körökben volt nagyon élénk a vágy az egyháznak
fejében és tagjaiban való reformálása után. Ezeknek fájt

legjobban az egyház felelős vezetőinek elvilágiasodása és erkölcsi elfajulása s a nép vallásosságának a babona és a kegyes üzlet ingoványai közé eltévelyedése. Ezekből a körökből állandóan hangzanak is föl reformkövetelések és reformjavaslatok, de sohasem úgy, hogy a római katolikus egyház- és hitrendszernek és magának a pápaságnak a gyökereit érintenék bírálatukkal. Ezért erőszakos elhallgattatásukra - néhány esetet kivéve, amelyek közül legismertebb a lánglelkű firenzei dominikánusé, Savonarola Jeromosé /vértanúhalált halt 1498/ - nem is került sor.

A radikálisabb reformirányok, amelyek kritikájukkal az egyház látható fejét sem kimélték s többé vagy kevésbé az egyház hivatalos tanításával és gyakorlatával is szembehelyezkedtek, a százáfordulóra meglehetősen elhalkultak. Angliában a Wiclif hatása csak a hamu alatt parázslott, csehországi folytatása, a huszitizmus, véres harcokban öröklődött fel vagy megalkudott s nagy lelki és erkölcsi értékeit csak egy kicsiny, lappangó töredék, az u.n. cseh-morva atyafiak testvérközössége tudta hősiesség kitartással átmenteni a jövő számára. A huszitizmusnak azonban még ebben a visszaszorított állapotában is volt bizonyos kisugárzása egyéb területekre és népekre is, így a németekre, különösen Ausztriában, és a magyar birodalom lakóira. Közép- déli és délkeleti Európában egyébként még régebbi eretnekségeknek is számos követője élt és hatott rejtetten: ilyenek voltak különösen a huszitizmussal kapcsolatot talált bibliás waldensek. De a szava többé egyiknek sem volt hangos, merész és messzire elhallatszó: ehhez a szakadatlan üldözések a legbátrabbakban is megroppantották már az energiát. A mellett pedig, noha valamennyien a Biblia alapján követelték az egyházi reformot, a Biblia értelmezésében, központi gondolatának megtalálásában egységes nevezőre sohasem tudtak eljutni.

Legmerészebb, leghangosabb és legerélyesebb egyházi reformkövetelés ez időben a hivatalos egyházi körökön kívül sőt általában a tulajdonképpen vallási tényezők körén kívül, azokkal legfeljebb csak laza összefüggésben hangzik fel. A renaissance-nak a tudományos, főként a történelmi gondolkodást is megújító kritikai szelleme, a humanizmus, nemcsak az antik-klasszikus, hanem a keresztyén embereszmény fölfedezésében is a forrásokig akar visszamenni. A humanisták csaknem mindenütt Európában, ahová az új szellem egyáltalán behatol, elidegenednek az egyház tizenégy százados intézményes fejlődésétől, dogmatikájától, rituáléjától, erkölcsi rendjétől - és megtalálják az utat Jézushoz és Pál apostolhoz. Vezérük, a lángeszű rotterdami Erasmus /1466-1536/ utólérhetetlen eleganciával és meggyőző erővel hirdeti, hogy a keresztyén életnek, az egyház életének is, egyetlen mértéke és irányítóje lehet csupán: az Evangélium. Ezt a mértéket aztán kiméltetlenül alkalmazza a létező egyházi viszonyokra, amelyeket fényes és gyilkos szatirával ostromoz. Lelkes tanítványai ebben még a nagy mesteren is tútesznek, úgy hogy a papságban és a szerzetességben uralkodó szellemi és erkölcsi sötétség humanista kipellengérezését memsokára az egész

művelt Európa kacagja. Azonban egészben véve a humanizmus sem megy túl a pusztá kritikán: pozitív reformgondolatai alig vannak, reformáló elszántsága még kevésbé van, s hívei közül még a nem egyházi állásban lévők sem szakítják el az egyházhoz való tartozásuknak legalább a külső szálait. Legtöbbjükben, akár egyházi, akár világi életkörben forgolódtak, hiányzott ehhez már maga a megfelelő erkölcsi komolyság is. Viszont a komolyabb lelkek közöttük egész életükben csak keresni és bírálni tudtak, megtalálni és alkotni nem.

A humanista kritikában hatalmas szövetségesre és szócsőre talál a politikai és társadalmi életben régóta ott fészengő egyházi reformvágy. A kisebb-nagyobb nemzeti államok, élükön az abszolutizmusra törekvő uralkodóval, külső politikájukban már régóta alkalmatlan vetélytársnak tekintik a pápaságot, mint világi hatalmat. Belső politikájukban pedig egyformán terhükre van a tekintélyes pápai adóztatás megannyi különféle címen és alkalommal, a vagyoniilag és politikailag egyaránt nagysúlyú főpapságnak Rómától, tehát egy külső politikai tényezőtől függése s a papságnak a bíráskodás terén, valamint számos egyéb magán- és közjogi vonatkozásban élevezettkiváltságai, amelyek nagyon sokszor lettek kiáltó visszaélések forrásaivá. Ezek az államok ezért régen, szívósan és sok eredménnyel törekszenek arra, hogy határaikon belül minél teljesebb befolyást szerezzenek maguknak az egyház ügyeibe. A 15. század első felében tartott három nagy u.n. reformzsínatnak, a pisainak, a konstanzinak és a baselinek is az államok egyházi befolyásának erősítése volt a legfőbb eredménye a siralmasan csekély és hatástalan tulajdonképpeni reformmunkájuk mellett. A 16. század elejére ez a befolyás nem egy államban annyira megerősödik, hogy már csak néhány lépést kell megtenni az államegyházi rendszerig. Minden egyházi reform követelése, amely a pápaság központi hatalmát s a papság kiváltságos helyzetét gyöngíteni volt hivatva, e rendszer kialakulásának malmára hajtotta a vizet.

A nemesi rend, különösen a főnemesség, aránylag kevésbé volt áthatva az egyházi reformkövetelésektől, ami már csak onnan is érthető, mert a rendi szolidaritás egy fajtát érezte a papsággal szemben, amikor az uralkodó egyformán véget akart vetni mindkettejük kiváltságos közjogi állásának. De különösen azután, hogy a századforduló nagy gazdasági válsága a földből élő birtokos nemesség anyagi helyzetét veszedelmesen megingatta: a dus papi javak és jövedelmek a nemesi rend előtt egyre inkább lettek irigység tárgyai s egyre jobban kisértett azok világi célra való ki-sajátításának gondolata, az u.n. saecularisatio, amelynek megvalósítása sem az állam, sem magánosok részéről nem példátlan már a korig. Még sokkal messzebb ment az ekkor már hatalmas fejlett és mind feljebb törekvő polgári rend és méginkább a parasztság, amelyek ketten a legradikálisabb egyházi reformköveteléseket is felkarolták. A polgárság a városok abnormisan felszaporodott papságában és szerzetességében a maga, nehéz munkával szerzett jövedelmének és va-

gyonának elősdi veszélyeztetőjét, szépen fejlődő ipará-
nak és kereskedelmének szabadalmazott konkurrensét látta,
amely még hozzá, törvénykezési kiváltságaival, jogügyletei-
nek biztonságát is folyvást kétségessé tette, a közösség
terheiben való megfelelő részvételről pedig hallani sem a-
kart. A parasztság viszont a papban látta a legrosszabb
fajta földesurat, akinek számára éppen azért, mert pap
volt, sokszoros címeken kellett adóznia s aki ezt adótöb-
b-let behajtásában rendszerint még sokkal kevésbé ismert
kiméletet, mint a világi ur. Ez a két osztály tehát a leg-
jobb melegegyháza az egyházi reform sürgető követelésének, a-
mely a műveltebb polgárság körében rendszerint eszméibb ma-
gaslaton jelentkezik, a parasztság közt pedig a legbizar-
rabb és legkézzelfoghatóbb fogalmazásokban forrong, állandó
alkatelemét képezve a már a 14. század óta egyre gyakrabban
megismétlődő félelmes parasztlázadások programjainak.

De a legmerészebb reformkövetelések közt sincs ott a
római katolikus egyháztól s annak látható fejétől való el-
szakadás gondolata. A legforrógabb lelkek vallásossága sem
távolodik el a katolikus és római keresztyén típus vallási
törzsállagától. Kritizálni, megfélelgesíteni azt nagyon is
hajlandók, de újat adni a helyébe képtelenek.

Ezt az újat hozta meg a reformáció.

III. A REFORMÁCIÓ IRÁNYAI ÉS LEFOLYÁSA

1. Luther reformációja és hatásterületei

Luther Márton /1483-1546/, az erfurti egyetem jogi
fakultásának életvidám fiatal hallgatóját, a személyes üd-
vösségéért való aggodás és egy halálfélelmes órában, ellen-
állhatatlan lelki kényszer alatt kiejtett fogadalom az á-
gostonrendű klostomba vitte. /1505/. Itt éveken át, becsü-
letes lelkének szenvedélyes odaadásával igyekezett kiakná-
zni üdvösségszomja elcsitítására mindazokat a lehetőségeket,
amelyeket erre egyházának tanításai, kegyelemeszközei s a
szerzetesi életgyakorlat nyújtottak. A középkori s általá-
ban a római katolikus kegyesség ellipszishez hasonlítható,
amelynek két gyújtópontjában a kegyelem és az érdem fogalma
áll. Az üdvösség természetesen kizárólag az isteni kegyelem
ajándéka, de az üdvösség elsajátítása az által megy végbe,
hogy az ember a kegyelem által újabb meg újabb megszentelő
kegyelmi hatásokat érdemel ki. Az érdemlő jócselekedetek kö-
zött kivételes magaslaton áll a szerzetesi élet. Az üdvössége
felől szorongó ifjú Luther ezért vágyott a klostomba, ahol
annál fájdalmasabban tapasztalta nemsoká, hogy az új érde-
mekben való megnyugvás és ez alapon egyre bizonyosabb üdv-
remény helyett új, nem várt, ismeretlen aggodalmak környéke-
zik meg egetvivő lelkét. A helyett, hogy napról-napra jobban

tudta volna tapasztalni az Isten bűnbocsátó és megszentelő kegyelmét, egyre kárhozatosabbnak érezte a lelke mélyén folyvást fölfedezett bűnösséget, amelytől - így tapasztalta - semmiféle sákramentumi kegyelem és semmiféle, még oly túlfeszített aszkéta gyakorlat sem tudja megtisztítani. Isten ítéletétől való rettegő félelme az Isten gyűlöletéig fokozódott, mert az az észbontó sejtelem kezdte a lelkét hatalmába keríteni, hogy ő nincsen az üdvösségre kiválasztottak sorában. Éveken át tartott ez a gyötrelmes vívódás - amint ő maga mondá - egy olyan Istenért, aki valóban kegyelmes, őhozzá is az. Közben szakadatlanul végzi rendi tanulmányait s egyéb kötelességeit - 1511-től már a fiatal wittenbergi egyetemen tanár, a szentírásmagyarázat katedráján - s kemény munkából, forró imádságból, baráti lelki vigaszból és sok-sok tanulmányból időnként tud megnyugvást is meríteni, de nagy, ijesztő nyugtalanságai újra meg újra visszatérnek s testben-lélekben sürvasztják. Azonban mégsem csügged. Elmélyedve tanulmányozza Szent Ágostonnak és egyes középkorvégi német mystikusoknak az írásait s méginkább azt, amihez ezek is hatalmasan terelik az üdvösség titkának megoldásáért epedő lelkét: tanulmányozza egyre mélyebb alapos-sággal, a tudós egyre erősödő fegyverzetével is, de a hívő lélek figyelő alázatosságával a Bibliát. És egyszer, wittenbergi éveinek valamikor még az elején, vívódó, könyörgő, epekedő bibliatanulmányozás közben megragadja a lelkét egy már addig is jól ismert, de behatóbb figyelemre nem méltatott ige a Római levélből: "Az igaz ember hitből /szabatosabban visszaadva: hite által vagy hite folytán/ él". Kijelentésszerűen lángol föl előtte ennek az igének igaz értelme s vakító fénnnyel világít bele addigi üdvösségkeresésének reménytelen utvesztőjébe. Tehát az "élet", vagyis bibliai értelemben az igazi, az örök élet, az üdvösség, semmi módon és semmi formában ki nem érdemelhető: hittel kell azt elfogadni, a mindenható kegyelemre támaszkodva, nem pedig kiviaskodni önerőnk megfeszítésével, a kegyelmes Isten előtt érdemeinkre hivatkozva. A hit pedig nem egyéb, mint az embernek nagy, egyetlen végképpen elszánt, minden önerőről lemondó és tökéletesen engedelmes magarábizása Istennek a Jézus Krisztusban kijelentett kegyelmére. Aki csak a maga érdemeit számolgatja, az üdvösségében soha sem lehet bizonyos, aminthogy a római katolikus kegyesség, a lényegéből folyó nagyon mély okok miatt, sohasem is törekszik erre a bizonyosságra. Aki ellenben magáról teljesen lemondva, mindig csak a megfeszített Krisztusra tekint hite szemével: az Istennek bűnbocsátó és büntető kegyelméről s a maga üdvösségre kiválasztott voltáról föltétlenül bizonyos lehet akkor is, ha egyidejűleg a maga bűnösségét a legmélyebben érzi s a legnagyobb szégyennel és fájdalommal siratja. Így lesz a bűnös ember, már mint ilyen, "igazzá", azaz, a szónak bibliai értelme szerint, Isten előtt kedvessé, kegyelembe fogadottá; amíg az Isten előtt "érdemeire" hivatkozó ember csak az Isten büntető igazságság érdemi és hívja ki. Ez pedig egyszerűen azért van így, mert az üdvösség semmi részben és semmi vonatkozásban nem az ember műve, hanem egyedül és kizárólag az Ur Isten ingyenvaló kegyel-

mének szabad munkája. A két gyújtópontu /Kegyelem-érdem/ ellipszis helyett Luthernek ebben a fölfedezésében - szerintünk az isteni kijelentés központi értelmének, a Biblia velejének és az Evangélium szívének megtalálásában - körre lesz a keresztyén kegyesség, amelynek egyetlen központja van: a hit által megragadott, megtapasztalt és engedelmesen elfogadott mindenható, ingyen Kegyelem.

Luthert ez a kijelentésszerű megvilágosodása a lelke mélyéig megnyugatta s valósággal új emberre tette. De egyházán olyan mély szeretettel és bizalommal csüngött, hogy eszé ágában sem volt ezzel a fölfedezéssel világ eleibe menni, mert meg volt győződve arról, hogy semmi egyéb nem történt vele, mint hogy sikerült a legmélyebben megértenie a saját római, pápai egyházának tanítását az üdvörl és a kegyelemről. Évekig élt még a klostrom csöndjében, csak az egyetemi katedráról hirdetve - de ott sem forradalmi alakban - az Evangéliumnak általa megtalált értelmét s egy néhány rokonérzelmű tanártársával osztva meg lelke nagy megajándékoztatását. De a római Szent Péter-templom fölépítésére hirdetett /Németországban tisztátalan főpapi pénzüzlettel is kapcsolatos/ bucsu és különösen az a frivol mód, ahogyan azt egy Tetzl nevű dominikánus Wittenberg közelében árusítja: kikényszeríti belőle a reformátort. Lelkiismerete parancsszavára fellép a bucsuüzlet ellen, mert - mint aki épp akkor, helyettesképen, gyakorló lelkipásztorkodással is foglalkozik - nem nézheti, hogy a bucsucédulát vásárló szegény lelkek mind a kárhozatba juszanak. Hiszen épp a tökéletesen ellenkező uton keresik az üdvösségüket, mint amelyen azt egyedül lehet megtalálni. Istennek adni akarnak valamit, holott Istentől csak kapni lehet, és épp azt az egyetlen-egy dolgot akarják pénzzel helyettesíteni, amit Istennek /természetesen szintén csak az ő szent Lelke ajándékaként/ mégis adhat a bűnös ember: a töredelmes lelket. Az 1517-ik év október havának 31-edik napján 95 tételt szögez föl a wittenbergi vártemplom kapujára, ezen az akkor megszokott módon akarván elindítani egy, még mindig csak az egyetemi theologusok szűk körében mozgó, akadémikus vitatkozást a bucsu értékéről. Nem kívánt ő ezzel még ekkor sem többet elérni, csak annyit, hogy a komoly lelkek figyelmét fölhívja a bucsuárusok több mint könnyelmű üzelmére, ezeket pedig legalább a legvakmerőbb tulzásoktól visszariassza és a könnyen hívó népet meggondolásra bírja, miután egyéb, lelkipásztori jellegű tiltakozásai és intelmei úgy a néppel, mint Tetzellel szemben hiábavalóknak bizonyultak.

De valójában a tételek ennél sokkal többet: Luther nagy, alapvető evangéliumi fölismerése alapján az egész római katolikus üdvitan elitélő bírálatát foglalták burkoltan magukban. Az egészen végigvonuló hatalmas alaphang: "a keresztyén embernek egész élete bűnbánat", ezrek lelkében vert helyeslő és örvendező visszhangot. A sajtó segítségével a tételek nagyon rövid idő alatt bejárták az egész német birodalmat, sőt annak határain túl is eljutottak. A legkomolyabb lelkek ösztönszerű bizottsággal vet-

ték észre bennük mindenfelé, hogy itt tulajdonképpen a keresztyénség van visszaadva önmagának s egy bonyolult válás- és egyházrendszerből kiemelkedik az Isten egyszerű és tiszta kijelentése s az azt engedelmesen elfogadó, abban boldog s az által megújuló emberi lélek. Luther maga, geniális naivitására jellemzően, eleinte egyáltalán nem volt tisztában fellépésének ezzel a horderejével. De annál biztosabban fölismerték azt a római hit- és egyházrendszerhez kemény következetességgel ragaszkodó theologusok, akiknek indítására X. Leó pápa csakhamar felelősségre vonta a wittenbergi barátot. Eretnekpörének szabályszerű s évszázadok óta megszokott lefolytatását azonban megakadályozta az a körülmény, hogy a németsegnak az egyházi reformot váró és követelő összes elemei viharos lelkesedéssel csoportosultak a nemsoká valóságos prófétaként ünnevelt szegény kis koldulóbarát köré, akit igen erélyesen védelmébe vett a különben buzgó katolikus jámborságu, de a reformot szíves-lelékekkel óhajtó fejedelme, Bölcs Frigyes szász választó is. Ezért mindazok a hol megfélemlítéssel, hol kecsegtetéssel hatni akaró kísérletek, amelyekkel a kuria Luthert megbizottjai útján visszavonásra és visszavonulásra akarta bírni, egymásután meghiusultak. Maga Luther pedig, a tanításai körül feltámadt vitatkozások során egyre tisztábban átgondolhatta alapelvének következményeit. Tanulmányból és elmélkedésből nemsokára megdöbbenve jött rá arra, hogy a pápaság ellensége a tiszta Evangéliumnak, egyháza tehát nem az igaz egyház, hanem az Antikrisztus népe és ő maga /a mindenkori pápa/ az Antikrisztus. Eitől fogva ítélletes erővel, a szó és a toll fölényesen sugalmas meggyőző hatásával mind részletesebben kifejti a római hit- és egyházrendszer bírálatát, de sohasem éri be a pusztá negációval, hanem mindig megtanítja a pozitív evangéliumi értelmezést is.

A látható egyház tekintélyének helyére odaállítja azt, ami őt magát, minden emberi erőn és befolyáson kívül, megmentette és új emberré formálta: az Igét, tehát a Szentírást, mint az élő Istennek mindig aktuális, elavulhatatlan beszédét. Istennek beszéde az egész Biblia, de kiváltképpen való, végérvényes beszéde a keresztről szóló Evangélium, Istennek a Jézus Krisztusban megjelent ingyen kegyelme, amelylyel a bűnös embert a hit föltétele alatt megigazítja. Ezt a magát egészen Isten kegyelmére bízó, Istennek föltétlenül kapituláló hitet Isten előtt semmi néven nevezendő keresztyéni jócselekedet nem pótolhatja s ezért hangoztatja Luther szünet nélkül azt az egész evangéliumi reformáció sarkigazságává vált bibliai tételt, amely igaz, hogy szó és betű szerint a Bibliában sehol meg nem található - ahogyan pl. a Szentháromság tana sem - de a kegyelem abszolutsága szempontjából mégis legmegfelelőbb összefoglalása az üdvösség útja bibliai kijelentésének: "Egyedül a hit igazít meg" vagy /már félreérthetőbben/ "egyedül a hit üdvözít". De a keresztyéni jócselekedetek csak az üdvösségrejutás szempontjából értéktelenek - hogy minden dicsőség egyedül csak az üdvösségre predestináló, kiválasztó Istené legyen - maga a keresztyén élet azonban éppen azért, mert minden-

től fogva kegyelmi élet, egyszersmind az Isten- és ember-szeretettől áthatott élet is: az igaz hitnek lehetetlen más gyümölcsöket teremnie, mint szakadatlan jócselekvést. "A keresztyén ember a hit által mindenek fölött szabad ur, a szeretet által mindeneknek rabszolgája".

Mindezekre maga az Ige s az Igét minden hívó szívében megpecsételő Szentlélek Ur Isten tanítja meg a keresztyén embert. Ennek folytán elesik, mert szükségtelessé válik, a látható egyház egész tekintélyrendszere, aminthogy elesik, mert evangéliumellenesnek bizonyul, a látható egyház egész bonyolult üdvtana is, külsőségessé vált bűnbánati gyakorlatával egyetemben. Az Ige egyformán szól minden igaz hívőhöz, bizonyossá téve őt a Golgothán végbement egyseri és tökéletes engesztelő áldozatról: ennélfogva külön rendi, áldozó papságra sincsen szükség, hiszen az Ujszövetség szerint amugy is minden keresztyén pap, mert imádságait és egész életét mindegyik maga, emberi közvetítő nélkül, egyedül csak a Krisztus érdemére támaszkodva, odaviheti hálaáldozatként Isten trónja elé. Az egyház nem más, mint az Isten választottainak közössége a térnek és az időnek egész egyetemességében, a földi látható világban tehát a hit által megigazultaknak testvéri gyülekezete, amely mindenütt ott van, ahol az Igét, az Evangéliumot tisztán tanítják és a sákramentumokat helyesen szolgáltatják ki. Ez utóbbiak nem egyebek, mint az Igének Krisztus rendelkezéséből látható jeggyel megpecsételései: ugyanazokat a kegyelmi javakat közlik, amelyeket maga az Ige, csak érzékileg megfoghatóbb módon és formák között. Így tehát az urvacsorában nem történik transsubstantiatio: a jegyek megmaradnak, jegyeknek s noha a jegyekkel együtt valósággal jelen van Krisztus is, áldozatának a pap általi megismétléséről szó sem lehet.

A miseáldozatnak, mint központnak kihullásával egyszerre széteső római katolikus istentisztelet helyére az Ige hirdetése, a bibliai prédikáció lép, gyülekezeti énekekkel és imádságokkal egyben. Az áldozópap helyét elfoglalja a prédikátor, aki egyszersmind lelkipásztor is. Isten és a hívő emberek elhívásából kerülve élére egy-egy gyülekezetnek. A szerzetesség, minthogy a külön érdemszerzés gondolatán alapul, mindenestől fogva elvetendő, a vele legbensőbbben összefüggő papi nőtlenség hasonlóképpen. /Luther maga azonban csak 1525-ben házasodik meg, nemes és példaadó családi életet alapítva egy volt apácával/. Különleges értelemben "szent" emberek nincsenek sem a földön, sem a mennyországban - a szentek és Mária segítségül hívása a Krisztus közbenjárásának egyedülvaló értékét csorbitja meg - minden keresztyén ember szent, aki Istennek választottja és akinek választott volta általsugárzik földi életén, munkálkodásán és szenvedésén. Istennek kedvesebb a kötelességet hittel, imádsággal, vidáman végző kis szolgálóleány, mint a legjámorabb klastromlakó. Bármiféle legalacsonyabb vagy legmagasabb világi hivatás betöltője, ha hivatása /ez a fogalom maga is a reformáció szülötte/ Istentől rendelt és azt Istennek tetsző módon tölti be, az istentisztelet egy fajtáját teljesíti: tehát az "egyházi" és a "világi" é-

letkörök között a középkorban teljességre jutott értékkülönbség értelmét veszti. Sőt minél magasabb és felelősebb világi állásban van valaki, annál több a kötelessége egyházi téren is, egyrészt az egyház tisztaságának, az Evangélium szabad hirdetésének biztosítására, másrészt annak a munkálására, hogy a nemzeti, állami, társadalmi életet is át- meg áthassák az evangéliumi elvek. Ezen az alapon Luther nemcsak magának az egyháznak mindenirányu megtisztítását követeli, hanem a pápai befolyástól függetlenítendő német nemzetéletnek keresztyén szellemű reformjára is hatalmas átfogó programot ad.

Egyre szélesebb köröket magávalragadó irodalmi, prédikatori és tanítói munkássága közben, - amelyre már most az egész műveltebb Európa lázasan figyel - éri a pápai átok. Ennek azonban már csak azért sincs fogamatja, mert Luther már azt a bullát, amely az átkot még csak kilátásba helyezte, ünnepélyesen tüzre vetette /1520 végén/ s ezzel tudatosan fölégette a hidat maga mögött. Most már, a középkori felfogás és rend szerint, csak annak lehetett volna következnie, hogy a sacerdotiumnak készséggel segítségére siető imperium, az egyház és a pápa védelmére elkötelezett császár világi karja lecsap reá és, mint megannyi neves és névtelen "eretnek" elődjét, őt is elnémitja. Ez azonban nem történhetett meg, mert a fiatal új Habsburg-császár, V. Károly - vallásos meggyőződése szerint különben egyházának megingathatatlanul hű fia - nem húzhatott ujját a német birodalmi rendek nagy többségével, akik erőlyesen követelték az egyházreformot, elsősorban hazájuknak s kisebb-nagyobb hatalmi köreiknek a súlyos pápai adóktól s egyéb egyházi terhektől és nyűgöktől való megszabadítását s nem voltak hajlandók belenyugodni a wittenbergi barát ártalmatlanná tételébe, akinek elveivel és követeléseivel a legértékesebb rész lelkileg és vallásilag is egyetértett, a többi pedig politikai és szociális érdekből azonosította magát. Ezek a rendek keresztülvették, hogy a már átok alatt álló Luthert maga elé idézte a wormszi birodalmi gyűlés /1521 ápr./, hogy számonkérje tetteit és meghallgassa védekezését. Ő meg is jelent ott - tiszta tudatában annak, hogy a császári menlevél ellenére is elérheti a Husz János sorsa - s az akkori világ legnagyobb hatalmasságának s egy nagy birodalom fényes rendi képviselőének színe előtt a tökéletes istenbizalom nyugodt és csöndes egyszerűségével kijelentette, hogy mindaddig, amíg a Szentírásból ki nem mutatják tévedését, tanításait nem vonhatja vissza, mert lelkiismerete Isten ígéjének foglya. Hiveiben hatalmas lelkesedést gyűjtött fel ezzel a világtörténelmi súlyú és példátlan erkölcsi fölényt jelentő viselkedésével s amíg ott volt Wormsban, az ellenfelei sem merték kezüket rávetni. De azt már a vele rokon-szenvező rendek sem tudták megakadályozni, főként a pápai követ diplomatikus sakkhúzása folytán, hogy a birodalmi gyűlés feloszlása után a császár el ne rendelje a veszedelmes eretnek birodalmi kiközösítését /az u.n. Reichsachtot/, ami "vogelfrei"-é, azaz bárki által szabadon és büntetlenül elfoghatóvá tette őt és követőit.

Bölcs Frigyes azonban a Wormsból hazafelé igyekvő Luthert elrejtette a Wartburg erős menedékébe, ahol a reformátor tíz hónapig tartózkodott. A kényszerű magányban, sok vívódás közepette, még tisztábban fölismerte s még erősebben megragadta reformátori elhívását. Itt kezdett hozzá az élete egyik főművéhez, a német bibliafordításhoz /befejezte több tudós barátja segítségével 1534-re/. Nem az övé volt ezen a téren nemzetében az úttörés érdeme s munkája filológiai pontosság tekintetében már az akkori mértékek szerint is hagyott fenn itt-ott kívánnivalót, de a Biblia lelkébe a hívó lélek páratlan genialitásával tudta magát beleélni s a vérbeli költő és nyelvművész kivételes erejével tudott kifejezést adni annak. Bibliafordítása reformációjának legfőbb erőssége, nemzete szellemi, kivált irodalmi fejlődésének egyedülálló tényezője lett.

A Wartburgot választófejedelmének akarata ellenére hagyta ott, életének megint csak tudatos kockáztatásával, mert Wittenbergből aggasztó híreket kapott. Távollétében mások, rajongó lelkesedéssel, de zavaros fővel, az evangéliumi egyházreform gyakorlati megvalósításához fogtak és radikális eljárásukkal szenvedélyes tömegjeleneteket idéztek elő. Luther, aki minden elvi határozottsága és alku nem ismerése mellett is bensőleg és igen gyöngéden konzervatív természet volt, irtózott attól a gondolattól, hogy a részletes kivitel elhamarkodott erőszakosságai közben a tulajdonképpeni legdrágább alapgondolatok homályosulnak el és mennek veszendőbe s miközben a reformáció az éretlen nép viharos tömegmozgalmává válik, a régi egyház hívei a forradalmiság vádját fogják rásütni és még eddig pártfogói is visszadöbbennek tőle. Visszatért tehát Wittenbergbe, hatalmas szavával gátat emelt a fékevesztett indulatok elé és meglassította a reformáció menetét. Ez a fordulat metmentette a reformációt a szellemi és társadalmi zűrzavarban való elmerüléstől s a várbefojtott radikális huszitizmus sorsától, de különben végzetessé vált úgy Lutherre, mint élete művére nézve. Luther ettől fogva vált bizalmatlanná a köznép iránt, amelynek durva ösztöneire, megbízhatatlan örök gyermeklelkére nem merte rábízni az Evangéliumnak nagy szellemi elmélyedést és önállóságot kívánó ügyét, holt eleinte abban reménykedett, hogy az egyházi életnek ujszövetségi módon való átalakulása alulról, az egyszerű hívó nép közül fog kiindulni. Ezért egyre jobban hozzátörődött ahhoz, hogy a reformáció véghezvitelét a tartományi fejedelmek, illetőleg a fejedelmi hatalomtól független nagyvárosokban a városi tanácsok vegyék a kezükbe. Egyáltalán nem volt ugyan ezeknek a szellemi és erkölcsi színvonalától sem elragadtatva s lelki világától semmi sem állott távolabb, mint a byzantin szervilizmus, de ő is benne élt abban az antik keresztyén gondolatban, amelyet aztán a középkor emelt világjelentőségre: hogy a világi hatalom és hatóság, mint ilyen is tartozik a Krisztus ügyét előmozdítani, az igaz egyházat szolgálni, a hamis egyház, az eretnokség uralmának és terjedésének pedig kemény kézzel gátat vetni. E mellett gyermeksege óta megszokott és természetesnek tetsző

dolog volt előtte a német fejedelmeknek és nagyvárosoknak már a középkor folyamán kiképződött jelentékeny egyházi jogköre, amelynek ezek a Luther eszméi következetes keresztülvitelétől, elsősorban a pápai befolyás kiküszöbölésétől, még alaposabb tágulását is remélték.

Innen érthető, hogy a huszas évek folyamán a reformáció tavaszi áradatának nemcsak diadalmas, rohamos továbbterjedésével, de már itt-ott kezdődő visszahuzódásával és megerbeszoritásával is találkozunk a birodalom területén. Lelki ügyből mind fokozottabb mértékben válik a reformáció politikummá és ezt a folyamatot az is gyorsítja és még végzetesebbé teszi, hogy a landesherreknél - a legjavában kétségtelenül meglévő szinte és mély vallásos meggyőződés mellett - erősen befolyásolja a reformáció mellett vagy ellen való állásfoglalásukat hatalmi, kül- és belpolitikai érdekük, közelebbről a császári főhatalomhoz való viszonyuk is. Népi jellegéből és népszerűségéből még többet vesztett a reformáció akkor, amikor a rendiség kegyetlenül letörte - Luthertől is helyeselve, sőt buzdítva - az 1525-iki rettenetes parasztlázadást, amely az evangéliumi szabadság félreértett jelszavával indult harcba a később tárgyalandó forradalmi anabaptizmussal szövetkezett. A reformációnak a politikai sikba áttevődő ügye csakhamar két szervezett pártra bontja a rendeket s reformpártiság és Habsburg-ellenesség kezd egyet jelenteni. Két speyeri birodalmi gyűlésen, az 1526-ikin és az 1529-ikin, már veszedelmesen farkasszemet néz egymással ez a két tábor: a katolikus és az "evangélikus" rendek tábora. Az utóbbi gyűlésen a császári párt a kisebbségben maradt evangélikusokkal szemben oly határozatot erőszakolt ki, amely gyakorlatilag a reformáció továbbfolytatásának eltiltásával, a reformációt már bevezetett területiális hatalmak kezének megkötésével, szóval a reformáció csendes megfojtásával volt azonos. Az evangéliumi hitűeknek ezzel szemben nem maradt más fegyverük, mint egy, az Istentől foglyul ejtett lelkiismeret szabadságára hivatkozó ünnepélyes protestáció /ami a szó helyes értelmé szerint s a dolognak is megfelelően, nemcsak és nem is elsősorban tiltakozást, tehát negativumot, hanem bizonyosságtételt, tehát pozitivumot jelent/: innen ered a "protestáns" név, amelynél azonban a reformáció hívei eleinte sokkal jobban szerették magukra alkalmazni az "evangéliumi hitű, evangélikus" meg a /később a svájci irány számára lefoglalt/ "reformált hitű református" nevet.

Az egyre növekvő veszélynek megvolt az a nevezetes hatása, hogy Luther, minden félreértést kikerülendő a maga hősiesség egyoldalúságában mindenfelől élesen körülhatárolta reformatori programját. Elszakított minden, kezdetben összekötő szálát a társadalmi forrongással és a szektás vallási rajongással - noha ezért óriási népszerűségével fizetett -; leszámolt Erasmus-szal, aki a Luther irányával már régesrég nem volt kibékülve s a hagyományos és átlagos római katolikus üdvözlési felfogást védelmezve, irodalmilag akarta tönkretenni az előkelően csöndes humanista studiumokra oly nyugtalanítólag ható híres barátot. Ezzel a leszámolással Luther

két részre osztotta a humanista tábor: az egyik hol alsóbb, hol magasabbrendű indokokból hű maradt a régi egyházhoz és annak fejéhez s lassanként elhallgatott éles kritikájával; a másik -rendszerint a fiatalabbak s mélyebben hívók csoportja - szív szerint az evangéliumi reformációhoz csatlakozott s tudását annak szolgálatában állította. Ezeknek vezéralakjává lesz a csodásan koraérett, sokoldalú és finom elemzőképességű Melanchthon Fülöp, a Luther nagyszerű, hűséges, bár hitmélység és jellemerő dolgában tőle messzeálló wittenbergi kollégája és segítő-társa, a reformáció első nagy filologusa, pedagogusa és dogmatikusa /1497-1560/. S végül e huszas években tisztázza Luther a maga és műve viszonyát a később előadandó svájci reformatori irányhoz is, amelynek testvéri szövetséges jobbját azért nem fogadja el, mert "más szellemet" érez meg benne: egyrészt a rajongását, másrészt a humanizmusát.

Ez a lépése mutatja legszebben, hogy bár a reformáció ügyét, a már ismert okokból, a világi hatóságokra bízta, mégis mennyire idegenül állt szemben mindenféle világi, politikai szemponttal, különösen, ha azt a hit és az egyház dolgával akarták összekapcsolni. A politikai okosság ugyanis már a huszas évek végén sürgetve követelte volna a svájciakkal való együttműködést a katolikus Habsburg-párti rendek szövetekezésével szemben. Ez azonban a Luther következetes theologiai ellenkezése miatt meghiusult s a birodalom evangélikus rendeinek jóformán magukra hagyatva kellett készülniök a katolikusokkal való kikerülhetetlennek látszó megmérkőzésre, amig emezek mögött egy világhatalom óriási ereje állt. V. Károly a protestantizmust veszedelmes belső ellenségnek tekintette, amellyel, mint politikailag is bomlasztó erővel az első kedvező alkalommal fegyveresen akart leszámolni, annál is inkább, mert ezt az alkalmat egyuttal a rendiség megtörésére és a saját császári abszolút uralma megalapozására is jól ki lehetett volna használnia. Azonban egyidejűleg folytatott nagy diplomáciai és fegyveres akcióiban /a francia királlyal versengése Itáliáért, a pápasággal hol szövetezése, hol szembenállása, a török előnyomulás elleni védekezése stb/ azerőviszonyok jóformán évről-évre változtak s a német protestánsokkal való leszámolást folyton halasztania kellett. Így nyertek időt és lehetőséget a protestáns rendek nemcsak a rendszeres egyházi újjászervezésre /amiben a szász választófejedelemség mellett Hessen járt legelől/, hanem arra is, hogy az 1530-iki augsburgi birodalmi gyűlésre benyujtsák az evangéliumi protestáns hitnek első közérvényű összefoglalását, a Melanchthon fogalmazta u.n. ágostai hitvallást. Politikai szövetségüket is szorosabbra vonják, kifejezetten fegyveres védelmi céllal - amibe Luther sohasem tudott belenyugodni, mert ő a tisztán lelki erőkre alapozott szenvedőlegesenellenállás híve volt a hitet üldöző törvényes uralkodóval szemben - s a császárnak a halogátás, egyezkedés, türés, reformközzsinnattal való kecsegtetés politikáját kell velük szemben folytatnia egészen a negyvenes évek közepéig. Ekkor aztán

külföldi hosszú háborús lekötöttségetől végre szabadul, az 1545-re összehívott tridenti közzsínatra a protestánsok nem mennek el, 1546-ban pedig sok keserű csalódástól nyomottan, de evangéliumi hitében és reformátori elhivatásban megingatlanul meghal Luther, az eretnek lázadónak egy hadsereggel fölérő erőssége - és a császár eljöttnek gondolja a leszámolás pillanatát. Egy rövid hadjáratban /1546-47/ döntő katonai győzelmet arat az önmaguk közt is meghasonlott, fejetlen protestáns rendek szövetsége fölött s győzelmét siet politikai és egyházi téren egyformán kiaknázni. A legrövidebb idő alatt ki akarja erőszakolni a protestánsok egyetemleges visszatérését a régi egyházba, aminek fejében hajlandó bizonyos minimális szertartási és fegyelmi engedményekre, de ezekre is csak ideiglenesen. Ám ezt az egyezményt csak ott tudja elfogadtatni, ahová a kardja elér, másutt, különösen az északnémet városokban és tartományokban, a mártíriumra is kész ellenállással találkozik, pedig a protestánsság szellemi fővezére, a könnyen megfélemlíthető Melanchthon, csüggedt óráiban maga is nagyon szélsőséges engedményekre kész. Ujra tenger vér folyt volna - most már a vértanuké - hogyha Károlyt hirtelen oldalba nem támadja egy magát csalódottnak érző protestáns szövetségese, a hitfeleivel szembekecvert s most hozzájuk megint visszacsatlakozott Móríc, az új szász választó. A váratlan politikai fordulatban fejét vesztett, újabb külföldi bonyodalomtól is fenyegetett, fáradt császár nem bír többé urává lenni a helyzetnek s miközben ő maga már visszavonulni készül a tróntól, a testvéröccsétől, Ferdinánd magyar királytól vezetett birodalmi gyűlésen létrejő 1555-ben az augsburgi vallásbéke. Ez a birodalom minden, uralkodói jogkörrel bíró rendjének szabadságot enged arra, hogy maga határozza meg a területén egyedül követhető hitvallást, amely vagy a római, vagy az ágostai lehet csupán. Személyes vallásszabadság tehát nincsen: aki a fejedelem, illetve a hatóság vallásával nem ért egyet, annak számára csak a becsületben és vagyonával, családjával együtt való kivándorlás lehetősége van fennhagyva. Ez a rendelkezés - amelynek lényegét később a híres "cuius regio, illius religio" tételbe /akié a föld, azé a vallás/ foglalták össze - természetes következménye volt a német Landesherrek koraközépkori eredetű széleskörű egyházi jogosítványainak és annak, hogy mit láttuk, a reformáció végrehajtása is az ő kezükbe került. Több, a fejedelmek vallási jogkörével kapcsolatos függő kérdést azonban tisztázatlanul hagyott ez a vallásbéke az elv világos kimondása mellett is és emiatt új viszályoknak lett csirájává, amelyek a következő században a harmincéves háborúhoz vezettek. Maga a területiális vallásrendszer pedig Németországban egészen a 19. századig fennállott.

Igy jutott a lutheri reformáció Németországban nyugvópontra, miután a birodalom északi és középső részének tartományait és városait tulnyomóan meghódította volt s délen is maradtak erős pontjai. Egyházi tartományonként külön-külön voltak szervezve s mindegyikben maga a tartományfő

volt a "szükségpüspök" azaz ő gyakorolta az egyházkormányzó és birói főhatalmat, de természetesen nem közvetlenül, hanem megbízottai, theologus- és jogász hivatalnokok és hivatalnoki testületek /konszisztóriumok/ útján. Az egyes gyülekezetek, egyházközösségek közvetlen vezetése kizárólag a lelkészek kezében volt, akik fölött szintén lelkeszi jellegű egyének, a superintendensek gyakorolták a felügyeletet. Ez az egyházi életforma nagyon messze maradt az újszövetségi ideáltól, de az adott helyzetben a tiszta Evangélium kincsét őrző edény megformálására nem volt más, jobb lehetőség. Ezek a német protestáns gyülekezetek szilárdul állottak a Biblia és az ágostai hitvallás fundamentumán s a Luther szabad és hívő lelkének fénye még ott lebegett fölöttük, de már, az erősen intellektuálista Melancthon hatása alatt, megindul a tanformulázás is és az ebből elkerülhetetlenül folyt, sokszor egészen kicsinyes és sivár theologiai viták - a középkori scholastika levét közzhetetlen öröksége - már bensőleg is nagyon megosztották az evangélikus népet és vezetőit. Erkölcsi és műveltségi színvonala a reformáció német népének kezdetben nem volt a reformációelőttitől jelentékenyen elütő, de a lelkipásztorok, tanítók és a protestánsok lett vagy új, már protestáns alapítású egyetemek lelkiismeretes munkája folytán lassan, de folyvást emelkedett. A német nép többsége alig több, mint egy emberöltő alatt belenőtt a reformátori keresztényiség lelki formájába a Luther értelme szerint - aminek legmélyebb alapja kétségtelenül az volt, hogy ez az új lelki forma jobban megfelelt a lelkiségének, mély és legtöbbször tudattalan válságszomjának a réginél; a legfőbb megkönnyítő tényezője pedig volt a Luther gyöngéd konzervativizmusa, amely a régi egyházi és különösen kultuszi formákat szinte észrevétlenül tölté el az új tartalommal.

A reformációnak ez a lutheri típusa a Luther nyilvános fellépésétől számított egy emberöltő folyamán jóformán csak Oroszország és a Balkán kivételével, Európa valamennyi országában és népe között éreztette hatását vagy nyílt, vagy lappangó beáramlással s ébresztett maga iránt, olykor csak válogatott lelkek kis köreiből, de legtöbbször szélesebb néprétegekben is, figyelmet és vonzalmat. Maradandóan gyökeret verni azonban a legtöbb helyen nem tudott, legalább is nem a kizárólagos uralomra jutás formájában: ahonnan nem az ellenreformáció szorította ki végleg és maradéktalanul, ott a svájci reformátori iránynak kellett a helyét átadnia, vagy legalább az uralmat azzal megosztania. Kizárólagos hatásterületként a lutheri típusnak csak a skandináv országok maradtak meg. Dánia s az ugyanazon uralkodó alatt élő Norvégia, a dán fennhatóság alatt álló Izland, valamint a Dániától éppen a reformáció első éveiben függetlenül Svédország és az ennek hatalma alá tartozó finn nép mind közvetlenül Wittenbergből kapják a reformációt. Ennek gyors diadalrajutása azonban nem annyira magának a népnek a vágyakozásából, vagy az országrendek kívánságából, mint inkább a dán és a svéd uralkodók erélyes háttározottságából magyarázható: ezek ugyanis hamar észrevet-

ték, hogy hatalmuk erősítésének milyen jó forrása lehet a tisztán nemzetivé átalakuló és államilag szabályozott egyházi élet és a szekularizálendő egyházi javak. Ennélfogva ők maguk vették kezükbe a reformáció ügyét s a nép és a rendek sok helyt igen élénk ellenzése közepette is rövidesen végrehajtották azt, még pedig, az érzékenységet kimérendők, még a németbirodalminál is sokkal konzervatívabb formában, a püspök-érseki egyházszervezet megtartásával és a katolikus kultusz több külsőségének megőrzésével. A felülről való, nem ritkán erőszakos bevezetés ellenére is, a nép lelke hamar összenőtt a reformációval - legkorábban az evangéliumi mozgalomba már Svédországtól függetlenül bekapcsolódott finneké - úgy, hogy ezeknek a területeknek népessége ma is csaknem száz százalékgig követője az ágostai hitvallásnak.

2. A svájci reformáció és hatásterületei

Kevéssel a Luther föllépése után és nem kis részben annak a hatása alatt megindul az evangéliumi reformáció Svájcban is, azoknak az egymással laza politikai szövetségben álló apró polgári és parasztköztársaságoknak a területein, amelyek a 14. század végéig véres és dicsőséges harcokban verekedték ki függetlenségüket a Habsburgoktól és minden más környező hatalomtól. Ezek a területek természetesen a legbensőbb kulturális összeköttetést tartják fenn a német birodalommal s különösen művelt és gazdag nagyobb városaik régtől fogva melegágyai a humanista reformeszméknek. Az egyházi élet megújodása, a papi és pápai befolyásnak a közéletből kiküszöbölése iránt pedig már csak a független köztársasági szellemből folyólag is igen erős a sürgető vágy mindenfelé. De a legkomolyabb hazafiak látják a svájci nép függetlenségének és erkölcsi megtisztulásának egy másik nagy akadályát is: a külföldi uralkodók hadseregeiben zsoldért való szolgálatot és tekintélyes svájciaknak a zsoldostoborzás előmozdítása érdekében való rendszeres megfizetését az érdekelt külföldi hatalmak által. Humanista reformeszmékkel, erős egyházi és politikai reformvágygal van tele a lelke annak az ifju világi papnak, Zwingli Ulriknak /1484-1531/, aki már mint jónevű és nagy tudású prédikátor lesz 1518-ban a zürichi nagymünster plébánosává. Forrongó lelkében akkor jut tetőpontjára a kikristályosodás, amikor az Erasmus hatását felváltja nála a Lutheré. Ettől tanulja meg az Evangélium legmélyebb értelmét, a hit által való megigazulást, amely központból azonban theologiai világnézetét és reformátori programját egészen önállóan s Lutherrel szemben hovatovább mind erősebben kiütöző egyéni vonásokkal alakítja ki. Hite nem annyira gyermeki-leg egyszerű és prófétailag mély, mint a német baráté, viszont világ- és életfölfogása jóval egyetemesebb amazénál.

A hit dolgairól való gondolkozásában, humanista hatás alatt, jóval erősebben érvényesülnek az ész, a ráció szempontjai, mint Luthernél, aki az észnek a hit dolgaiba beleszólását szentségtörő merényletnek tekintette; amíg a Zwingli képzettségébe már korán a scholastikától és a mistikától mentes, erős antik-keresztyén filozófiai szálak is szövődtek bele. Filozófiai iskolázottsága is, theologiai meggyőződése is erős deterministává tette: a predesztináció tana, amelyet Luther a kegyelem abszolutsága szempontjából hangoztat, nála egységes és következetes világnézetévé lombozódik. Gondolkozásának következetességéhez társult a soha klastromban nem élet világi papnál a gazdag és sokoldalú világ- és életismeret, a nagyon fejlett politikai ösztön, a rendkívüli gyakorlati érzék és megvalósító erély. Innen van, hogy 1522-től teljes nyíltsággal és tervszerűséggel megkezdett reformatori munkája a Lutherénél jóval radikálisabb: Zürich már a következő esztendőben egyszerre és teljesen szakít a régi egyházzal és hitrendszerével s az egész egyházi gyakorlatot, a szertartásokat is, evangéliumi őskeresztyén mintára, itt-ott még ezen is túltevő puritánsággal alakítja át. A mozgalmat jogilag egészen az államhatalmat kezében tartó városi tanács vezeti: Zwingli a politikai hatóság egyházvédő feladatáról és reformatori jogáról elvileg éppúgy gondolkodik, mint Luther, sőt ő még nagyobb bizalommal teszi le az Evangélium ügyét a felsőség kezébe. Ezért, egész reformációja jóval radikálisabb jellege ellenére, ő sem hajlandó közösséget vállalni az anabaptista népmozgalom politikailag is aggasztó, szektás rajongásával. Zürich példája nyomán a svájci szövetség legnevezetesebb városállamai, elsősorban a humanista szellemmel telített Bern és Basel, szintén befogadják a huszas évek végéig a reformációt, csak az őskantonok konzervatív parasztsága nem akar hallani róla. A vallási ellentét szélsőségesen kiélezte a városi és a parasztkantonok között már a reformáció előtt is rég megvolt, a zsoldoskérdés által súlyosbított politikai ellentéteket s egymással gyűlölködve szembenálló politikai és katonai szövetségekbe tömörítette a két felet. Zwingli, akiben reformatori munkája egy pillanatra sem szorította háttérbe a politikust és a hazafit, elérkezettnek látta az időt a svájci szövetség laza kapcsainak megerősítésére, amit egy új politikai átszervezéssel akart elérni, Zürich kezébe összpontosítva a hegemóniát az egész Svájc fölött. Ez találta volna a legjobb módnak Svájc politikai függetlensége erősebb alátámasztására s egyben az evangéliumi reformáció jövőjének biztosítására is. Mivel pedig az őskantonok az ő ellenségével, Habsburgi Ferdinánddal akartak szövetkezni, Zwingli egészen természetesen találta, hogy a maga részéről meg az evangélikus németbirodalmi rendekkel keressen kapcsolatot. Ennek az eszmének nagy támogatójára talált a reformációért őszintén lelkesedő, de különben tisztátalan jellemű, kapkodó Fülöp hesseni tartománygrófban s kettőjük politikai tervezgetése egészen egy nagy európai habsburgellenes koalíció merész, de nem irreális gondolatáig eljutott. Előbb azonban a német rendek és a svájci kantonok szövetkezésének ügyét kellett volna nyélbe-

útni, de ennek viszont mulhatatlan előfeltétele volt a Zwingli és Luther között az urvacsoratanban támadt ellentét eloszlatása, vagy legalább elsimitása. Ez az ellentét már a huszas évek közepétől kialakult s egyre elmérgesedettebb theologiai, de a személyeskedéstől sem ment vitatkozás forrásává lett a két nagy ember és theologus suite-jük között. A Zwingli humanista bibliakritikai szelleme az urí szent vacsorát szerző Krisztusnak eme szavait: "ez az én testem, ez az én vérem", tisztán jelképes értelemben fogta föl s az urvacsorában egészen véve nem nagyon volt hajlandó többet látni a keresztyén gyülekezet emlékünneplészerű hitvallási aktusánál. Luthernek mystikus hajlama mély keresztyén kegyessége ezt a fölfogást az urvacsora szentségtelen megüresítésének tekintette: ő a lelke minden szálával ragaszkodott Krisztusnak a szent vacsorában való reális jelenlétéhez. Ez a keresztyén léleknek igen fundamentális üdvtapasztalata ugyan, de mikor Luther theologiaiilag is ki akarta fejezni és Zwinglivel szemben megvédelmezni, scholastikus tanulmányainak és katolikus emlékeinek hatása alatt nehézkes és az evangéliumi egyszerűséggel s tisztasággal nem nagyon összhangzó fejtegetésekbe bonyolódott. A Fülöp tartománygróf által összehozott 1529-iki marburgi colloquiumon a két teljesen más szellemi alkatu és iskolázottságu nagy ember nem tudta megtalálni egymás szíven át a theologiai közös nevezőt s a nagy szövetkezés terve meghiúsult. A svájci evangélikus pártnak élén Zwinglivel, magára hagyottan, bensőleg is meghasonolva kellett fölvennie a katolikus őskantonokkal a harcot. A kappeli csatában /1531/ emezek győztek s a tábori prédikátorként szintén kivonult Zwingli halva maradt a csatatéren, egyházi és politikai reformeszméinek következetes vértanújaként. A reformáció svájci haladását azonban első nagy ihletőjének ez a tragikus vége csak ideig-óráig bírta feltartóztatni: a nagyobb városokban zavartalanul fennmaradt és fejlődött tovább a Zwingli-típusu puritán, radikális, erősen intellektualista és etikus jellegű reform, amelynek még egy különösen kiemelkedő vonása volt nagy szociális felelősségérzete. A Zwingli-féle urvacsoratan pedig a Svájccal határos német városokban is terjedni kezdett. Egészen véve mindamélt megsem volt meg az a szuggesztív ereje a Zwingli-féle típusnak, mint a Lutherének: megérzett rajta, hogy Zwingli inkább az íróasztal mellett lőn reformátorrá, semmint a térdén, s kegyelmes Istenért való vívódásban. Így ez a típus végtére is csak egy szűkebb körre szorítózkodó s esetleg nagyon gyorsan elsekélyesedő humanisztikusan árnyalt változata maradt volna a reformációnak, ha egy új, csodálatosan fölényes személyi erőnek a föllépése át nem alakítja s meglepően új mondanivalókkal el nem tölti.

A mai nyugati "romand" Svájc a reformáció századának elején még nem tartozott bele a helvét köztársaságok szövetségébe, hanem szinte áttekinthetetlen tarkaságban egyházi és világi kis territoriumok tömkelegére oszlott. Ezek közül emelkedett ki, előnyös földrajzi helyzetéből

következő forgalmi és kereskedelmi jelentőségével, Genf városa. Ez, a maga önérzetes, keménynyaku polgári arisztokráciájával fokozatos erőfeszítések után 1531-re függetlenítette magát a savoyai hercegnek már addig is nagyon gyenge lábon állt főuralmától és belépett a helvét államszövetségbe. Minthogy ebben a küzdelemben legfőbb támasza az akkor és ama viszonyok közt igen hatalmas berni állam volt, amely már évek óta bevette a reformációt, e kapcsolat hatása alatt egészen természetesen fölmerült Genfben az a törekvés, hogy a politikai függetlenséggel együtt s annak biztosítékául az egyházi is kivívassék. Annál érthetőbb volt ez a törekvés, mert addig a savoyai herceggel együtt a genfi püspök is igényelt magának bizonyos politikai fennhatóságot a város fölött. A genfi tanács és nép tehát tulnyomólag a politikai önállósulás ösztönéből karolta fel s hajtottá végre 1535-re a reformációt. A város első reformátora, a tüzeslelkű, erős jellemű, de következetes szervező munkára kevésbé képes Farel Vilmos csakhamar megdöbbenve látta, hogy a hitelvek és az egyházi élet átalakulását nem követi az evangéliumi eszményeknek megfelelő erkölcsi megújulás: az őt genfi polgárok hírhedt könnyűvérűsége a régi egyházi rend fékének eldobása után bántóbban jelentkezik, mint valaha.

Ekkor került egészen váratlanul szeme elé egy, irodalmi nevére már ismert fiatal, alig 27 éves tudós: Calvin /eredetileg Cauvin, magyaros átírással Kálvin/ János, aki épp úgy, mint Farel, franciaországi eredeti volt /1509-1564/. Már gyermekkorában kitűnt óriási észtehetségével, akaraterejével és erkölcsi bátorságával. Jogi pályára készült, de érdeklődése és szellemi munkája javát már nagyon korán lekötötte a humanizmus, előbb csak irodalmi és tudományos értékeivel, általános embereszményével, majd vallási oldalával is, amely legkomolyabb lelkiületi képviselőit Franciaországban is már évtizedek óta az evangéliumi elmélyedés felé terelte. A zárkózott lelkű ifjuban, aki családilag nagyon erős katolikus nevelésben részesült, de viszont római papi képzésben sohasem, csakhamar megindult egy, a részleteiben máig sem ismert lelki fejlődési folyamat, amely teljes volt rendkívüli belső vívódásokkal s tetőpontjára akkor jutott, amikor Párisban hatása alá került a főleg Luther irataiból táplálkozó titkos evangéliumi mozgalomnak. Nemsoká úgy érezte, hogy sönteni kell és már a harmincas évek elején meg is történt ez a döntés: Isten a lelkét - ennyit árul el csak belőle - "egy hirtelen megtérés által engedelmessébe igazta". Ettől fogva egyszerre és radikálisan szakít régi egyházával, amit mindenestre nagyon megkönnyít számára az, hogy ő már a második reformátori nemzedékhez tartozik, aki előtt mások megtörték az utat s így őneki éppen az úttörés bizonytalanságaival nem kell többé küzdenie. De a legbensőbb oka annak, hogy ő belőle jóformán egyszerre kész reformátor pattan ki, mégsem ez, hanem szellemi egyéniségének voluntarisztikus alapjellege, amelynél fogva ő a megigazító hitben nem annyira a bizalomra, mint az engedelmességre teszi a hangsúlyt s vallása nem annyira elnyugvás s mindenható kegyelemben, amely

a hívő bűnös egyént igazzá teszi /mint Luthernél/, hanem sokkal inkább az engedelmesség a kegyelmes Isten souverain akaratának, amellyel ő az egész világban és az egész emberéletben - tehát nem csupán a hívő egyén életében - maga-magát akarja megdicsőíteni. Ez az engedelmesség megtérése után nyomban arra készítette, hogy addigi óvatos visszavonultságából kilépve, nyíltan föllépjen az evangéliumi reformáció mellett. Párisban és egyebütt, aminek következtében végre is menekülnie kell hazájából. Bujdosása közben írja meg alapvető művét Institutio Religionis Christianae /Tanítás a keresztyén vallásra/ címmel, amelynek első, 1536-iki baseli kiadását később az évek során folyvást javította, bővítette és elmélyítette, amíg végső alakjában az evangéliumi reformáció gondolatrendszerének legteljesebb és soha utól nem ért klasszicitású összefoglalása és kifejtése lett, ugyancsak Calvin által készített francia szövegében pedig a francia irodalmi próza egyik legkorábbi remeke.

Ez a fiatalember utazott keresztül Genfen az 1536-ik esztendő közepén s erről sejtette meg valami különös intuícióval Farel, hogy Genfnek órára van szüksége a reformáció erélyes és következetes betetőzésében. Pedig Calvinnak esze ágában sem volt Genfben megtelepedni és a reformáció gyakorlati küzdelmeibe belévetni magát: ő tollával akarta tovább is szolgálni a reformáció ügyét az Institutio első kiadásának európaszerte nagy erkölcsi sikere után, s e végből el akart húzódni valamelyik nagy svájci vagy német tudományos központba. De Farel oly ellenmondást nem tűrő szorongatással lépett föl vele szemben, hogy engedelmességbe ígázott lelke Isten parancsszavát vélte kihallani az emberi hívásból s kedve és hajlamai ellenére ott maradt Genfben, a Farel segítőtársának.

Itt csakhamar készen lett programjával: a reformáció hitbéli alapelveiből levonni a következményeket nemcsak az egyéni, hanem a közösségi élet minden vonalán is és így bizonyítani be ország-világ előtt, hogy az evangéliumi reformáció nem rontja, hanem emeli az erkölcsi színvonalat. Gyakorlati tevékenységének dönthetetlenül szilárd alapot a bibliai predestináció-tan adott. Ezt egy értelemben vallotta többi nagy reformátortársaival, akik a Biblia alapján szintúgy tanították, mint ő, hogy minden ember üdvössége, illetőleg kárhozata az örökkévalóság szempontjából tekintve egyes-egyedül az igazságos és irgalmas Isten eleve elrendelésétől függ, amelynek következtében némelyeket minden érdemükön kívül kiválaszt az üdvösségre, másokat pedig, az elrendendő és a cselekedeti bűnök méltó büntetéseként, kárhozatra vet. De amíg ez a tan Luthernél csupán a kegyelem mindenhatóságának biztosítását és minden emberi érdem abszolút kizárását szolgálja, Zwinglinél pedig egy filozófiailag is következetesen átgondolt világnézetnek a keretét alkotja elsősorban, addig Kálvinnál a mellett, hogy természetesen ezeket a szerepeket is elsőrangban betölti, egyszersmind óriási gyakorlati jelentősége is van. Nevezetesen a predestinált egyén és az ilyenekből álló egyház - az igazi

egyház természetesen csak ilyenekből állhat - tartozik a maga választott voltát nemcsak napról-napra szilárduló hittel binni, hanem a világ előtt szent élettel meg is bizonyítani s ez által is növeli Isten dicsőségét. Ebben a meggyőződésében rätette az életét arra, hogy Genfben a tiszta evangéliumi tan alapján szigorú egyházi fegyelmet teremtsen, amely a választottaknak hitben és erkölcsben való megszentelődését napról-napra jobban előmozdítja és ellenőrzi, a nem választottakat pedig - akik tehát csak külsőleg és látszólag tagjai az igazi egyháznak - legalább féken tartja. Ehhez a fegyelmezéshez, főként pedig ehhez a fékentartáshoz már most Calvin is igénybe óhajtott venni a világ hatalom segítő jobbját, mert hiszen reformátortársaival, valamint az egész keresztyén közép- és ókorral együtt ő is minden ingadozás nélkül vállalta azt az elvet, hogy az állami felsőség, általában a politikai hatóság, mint ilyen is tartozik támogatni, ha kell, akár fizikai eszközökkel is, Krisztusnak és az ő látható egyházának ügyét. Azonban Calvin, ellentétben a reformáció addigi főirányaival, igényelte ugyan a világi hatalom segítségét, de erélyes következetességgel távol kívánta tartani annak az egyház beléletébe való bármiféle közvetlen beavatkozását. Ujszövetségi alapon teljesen át volt hatva az egyháznak - a látható egyháznak is - szellemi önjugóságától, és elviselhetetlen volt számára az a gondolat, hogy az államhatalom az egyház spirituális tevékenységének gyakorlásába, tehát a hitbeli és erkölcsi fegyelmezésbe is, a maga avatatlan kezével beleszóljon. Ezért már kezdettől fogva olyan szervezetet igyekezett adni Genf evangéliumi egyházának, amely az állammal való szoros együttműködés mellett is biztosítsa az egyház belső függetlenségét minden hitbeli és erkölcsi kérdésben. A bibliai őskeresztyén mintára a lelkipásztorok és doktorok /tanítók, tanárok/ hivatala mellé felállította az egyházban a fegyelemre ügyelő presbyterek és a rendszeres szeretetmunkát /szegény- és beteggondozást stb/ végző diakonok tisztét s ezzel az egyháznak belső, autonóm erőt biztosított, mert minden lényeges, Istenszabta funkcióját a saját életéből bibliai előírás szerint kinőtt szervekkel akarta végeztetni.

Természetes, hogy Calvinnek ezt az elvi álláspontját a hatalmára féltékeny genfi városállam nem egykönnyen vállalta s még kevésbé volt hajlandó ellenkezés nélkül vállalni a Calvin presbyteri testületének vasfegyelmét az erkölcsökben addig ugyan kevés fegyelmet ismert ő s genfi polgárság és köznép. Calvin ezért már genfi szolgálata elején emésztő harcokba bonyolódik úgy a hivatalos állami, mint a hangadó társadalmi tényezőkkel. Több mint három esztendőre számkivetik is a városból, ami neki igen nagy lelki megkönnyebbülést jelent, Genf azonban nem bírja tovább nélkülözni fölényes elméjét, erendező vaskezét és megvesztegethetetlen jellemzilárdságát, s az Isten akaratának keserves lelki küzdelem után "áldozatra vitt szívvel" engedelmeskedő Calvint visszahívja. Még ezután is csaknem másfél év-

tizedes /1541-1555/ rettentő küzdelmébe kerül - amelynek során akárhányszor az élete is kockán forog - amíg a város hatóságait és népét át tudja gyurni Isten dicsőségének szolgálatára az ő magasztos és tökéletesen önzetlen elgondolásai szerint. Állása mindvégig csak az egyszerű, nagyon szerényen javadalmazott prédikátoré, de szellemi és erkölcsi fölénye előtt végre a legmakacsabb ellenfelei is meghódolnak. Az aztán emberileg nagyon is érthető, hogy a hit és az erkölcsök tisztaságáért folytatott, megalkuvás nélküli küzdelmében már csak az ellene szakadatlanul megújuló nyílt támadások és aknamunkák következtében sem, de egyéni vérmérsékletének indulatossága folytán sem tudta mindig megtartani az evangéliumi határokat s gyakran visszaesett az ótestamentum szigorába, amely testi fegyverekkel kívánta orvosolni a lélek bajait is. Ez az ő egyéniségében rejlő vonás az egyik, ha nem is az egyetlen oka annak, hogy Genfben a reformáció művét úgy a hitbeli, mint az erkölcsi eltévelyedések megtorlása terén igen sok durva erőszakosság sötétíti el, egészen a halál -, sőt kinhalálbüntetésig menőleg. Azonban éppen az ezek közül legismertebb esetben, a szentháromságtagtellenes spanyol Servet Mihály tüzhatalában /1553/ különös világossággal megállapítható, hogy ezért és minden hasonló protestáns autodafé-ért elsősorban és döntőleg az egész kor lelkébe még nagyon mélyen beidegzett antik-középkori keresztény koncepció a felelős, amely szerint az "eretnekek", már mint ilyenek, az állami és társadalmi rend megbontói és már csak ezért is halált érdemelnek. Különben éppen a Servet-pör idején, ettől egészen független ellentétek miatt, a Calvin egész tekintélye és befolyása nagyon is gyöngylábon állott Genfben az államhatalom akkori viselői és az uralkodó politikai párt előtt s a hivatalos körök nagyon szívesen engedték volna futni Servetet, már csak azért is, hogy a gyűlölt, bár nélkülözhetetlen reformátoron egyet üssenek - ha a szomszédos svájci államok és a legnagyobb európai tekintélyű protestáns theológusok egyértelműleg és elvi alapon nem követelték volna a közveszélyes eretnek halálbüntetését.

E sötét vonás ellenére is a Calvin szelleme és akaratereje Genf államát és társadalmát az akkori egész Európában páratlanul álló erkölcsi magaslatra emelte, amelyből azonban a politikai tekintélynek és az anyagi jólétnek is nem közönséges foka származott. A fényűzés könyörtelen üldözése és a kemény munkakényszer, ugyyszintén - a Luther által is vallott középkori felfogással ellentétben - a tisztességes kamatszédés megengedése hatalmasan föllendítette az ipart és a kereskedelmet, előmozdította a tőkegyűjtést. A szegényüggyel való állandó foglalkozás lehetlenné tette a belső társadalmi forrongásokat, amíg a politikai vezetés egyensúlyát a Franciaországból és egyebünnen hitük miatt kiüldözött reformátusok bevándorlása folytán előállott új polgári rétegnek nagyobb erkölcsi súlya és tágabb látóköre biztosította. Külpolitikailag is nagyban megnőtt Genf tekintélye a maga több oldalról is nagyon veszé-

lyezettetett helyzetében, s ezt elsősorban szintén reformátorának köszönhetjük, aki az egész keresztény Nyugatot, sőt közép és keleti Európa egy részét is behálózó hatalmas levezetése útján nemcsak a tiszta Evangélium, de vele együtt Genf ügyét is az ethikus és spirituális diplomácia egy nevével nagyon eredményesen tudta képviselni.

A Calvin megalkotta típusban bontakozott ki a protestantizmus először a német-skandináv kulturakörből s lett jórészt már az ő messze szétágazó tevékenységének hatása alatt világtényezővé. Hitbeli élményei és theologiai fel fogása egy nagyon szerencsés összetételt jelentettek a Luther gondolatvilágának és mélységei és a Zwingli-féle rendszer átfogó pillantása, kritikai radikálizmusa között. Különösen a nagy, keserves belső vitakérdésben, az urvacsora kérdésében látszott ez meg, ahol a minden scholastikus előítéllettől mentes, de különben nagyon mély hitéletű, a Krisztussal való "unio mystica" mélységeit is ismerő Calvinnek sikerült megtalálnia azt a theologiai fogalmazást, amely a szembenálló két tábor legtöbb jogos lelki érdekét kielégíthette /a hívő lélek az urvacsorában a Szentlélek csodás munkálkodása által valósággal táplálkozik a Krisztus testéből és véréből, amelyek azonban nincsenek az urvacsorai jegyekkel együtt helyileg jelen/. Ezzel a tanításával a német Svájc zwingliánus irányu theologusait hováinkább sikerült megnyernie, aminek következtében a Zwingli-féle típus önállósága nemsoká meg is szűnt, annál inkább, mert hiszen a kálvini reformáció a külsőségekben, kivált az istentisztelet berendezésében a Zwingliéhez hasonló radikális és puritán elveket követett, noha itt is elmélyítéssel. A lutheri irányu német theologusok zöme viszont a Calvin közvetítő jellegű urvacsoratanában burkolt Zwingli-féle szellemet gyanított és merőven visszautasította azt. A német birodalom egyes tartományaiba azonban, így főként a pfalzi választófejedelemségbe, az ultralutheránus theologusok kemény ellenállása mellett is behatolt a Calvin urvacsoratana és vele egész theologiaja s épp itt, a Pfalzban született meg a kálvini reformatori iránynak világszerte legelterjedtebb hitvallási irata, a Calvin két német tanítványától írt Heidelbergi Katekizmus /1563/.

Legteljesebb hatását a Calvin szellemének kohójában új egységgé formált svájci reformatori típus három nyugati népnek: a franciának, a hollandnak és a skótnak a kebelében fej tette ki.

A francia királyoknak a kuriával /1516/ között előnyös konkordátumuk rendkívül erős befolyást biztosított az egyház életére s egyben egyházi részről az államkincstárba folyó busás jövedelmeket is. Politikai érdekük tehát a létező egyházi állapotok fenntartását javallta, lelki hajlandóság pedig megint csak minél kevesebb volt bennük az egyházi reformeszmék megértése iránt. Ezért, noha a humanista irányu, de evangéliumilag is elmélyülni kezdő egyházi reformtörekvések az udvarig és a királyi családig felhatoltak, semmiféle bátrabb és következetesebb reformációs fellépés nem számíthatott az államhatalom részéről kiméltre. A század közepétől

fogva már máglyával is üldözött francia protestánsok száma ennek ellenére sem apadt, sőt a nemzet legintelligensebb rétegeiből folyvást bővekedett, kivált azután, hogy elhatározóan hatá sa alá kerültek nagy honfitársuknak, Calvinnek, aki főképp a keze alatt nevelkedő ifju igehirdetők által, de a szellemi érintkezés más módján is, valami egészen rendkívüli hitvalló hősiességet volt képes beléjük sugallani s igazi mártírnemzetséggé nevelte a "hugenottákat". Az üldözöttek, mély és minden ízében öntudatos hűük mellett a szervezkedésben keresnek erőt s a Calvin egyenes utmutatásaival élve, már 1559-ben egységes országos egyházszervezetet hoznak létre, az u.n. "zsínatpresbyteri" egyházalkotmányok legelső klasszikus mintáját, amely egyben legelső megvalósulása - szintén a Calvin szíve szerint - az államtól teljesen független /mert hiszen attól egyenesen üldözött/, újszövetségi elgondolásu autonóm egyháztipushoz is. A gyors vérbefojtástól a rettenthetetlenül hithű hugenotta egyházat az óvja meg, hogy a polgárság és a köznemesség után a főnemesség egy része is magáévá teszi a reformáció ügyét, a legértékesebbek egészen személyes lelki szükségletből, a többiek inkább csak azért, hogy egyrészt a királyi házzal, másrészt egy főnemesi ellenpárttal való politikai ellentétüket ezzel is jobban kihangsúlyozzák. A nagyhatalmu főnemes családok védelme alatt a reformáció most már szélesebb körökben is elterjed - noha a francia nemzet zöme így is érintetlen marad tőle - s nyugodtabban kifejtheti vallási és erkölcsi nevelő hatásait, amelyek ebben az állandó nyomás alatt állt kisebbségben egy, az alkotó és termelő munka meg az alázatos szenvedés terén egyaránt különösen értékes embertípust termeltek ki. De ugyanakkor végzetessé is válik a reformáció ügyére nézve a politikus nagyurak támogatása, mert a vallás szabadság ügye ettől fogva mindinkább egybekapcsolódik az abszolút királyság ellen utolsó nagy harcaikat vívó rendi érdekekkel és amikor ezeknek a francia politikai fejlődés már rég kialakult tendenciája folytán bukniok kell, velük együtt bukik el majd a reformáció ügye is a következő század folyamán. Addig azonban a kálvini reformáció szelleme a francia művelődésnek majdnem minden ágára reányomta a maga bélyegét, habár az előbbi okból kifolyólag nem maradandóan.

Ilyen, kezdettől fogva véresen üldözött protestantizmus volt a németalföldi is. A mai Hollandia és Belgium területe a 16. század elején csaknem ugyanolyan tarka szövődménye volt számos egyházi és világi kisterritoriumnak, mint burgundiai örökségképen V. Károlynak jutott, aki azután a század közepéig lépésről-lépésre szerzi meg a többit is és spanyol koronájának fősége alatt ugy politikai, mint egyházi szervezet tekintetében teljesen egységes államot akar belőlük alakítani. Már ezért, de a Károly személyes hajlamainál fogva is ki volt zárva, hogy a német birodalomból ide is korán behatoló reformáció akár az állami, akár az egyházi hatalom részéről jóindulatra találhasson. A hatalom birtokosainak szemében annál indokoltabb a reformáció elleni nagyon kemény fellépés, mert az először csak humanisztikus, majd lutheri irányu csendesebb reformmozgalomnak az anabap-

tisták előtérbe lépése egyideig forradalmi jelleget kölcsönöz. Németalföldön szenvedtek ki a reformáció legelső vértanu, két fiatal antwerpeni szerzetes, 1523-ban s később több ezerre ment az áldozatok száma. Azonban a mozgalom ennek ellenére sem volt feltartóztatható: a csöndes szenvedésre kész hitvallók az ötvenes évektől kezdve elhatározóan a Calvin szellemének a befolyása alá kerültek s ezzel új energiát nyertek nemcsak a kitartásra, de a szervezkedésre, sőt később a hősiesség ellenállásra is. A legsúlyosabb üldöztetés közepette megszervezték kálvini mintára egyházait, majd kezét fogták a spanyol politikai és gazdasági nyomás ellen feltámadó nemesi és polgári ellenállással és a predesztinációhit rendkívüli energiától fűtötten kitört a legendás hírű vallási és politikai szabadságháború, amelyet a spanyol koronának az egész reformáció történetében példátlan tömeges vérengzéssel sem sikerült elfojtani. Ez végül is /1579/ a hét északi tartomány elszakadására, harminc év múlva politikai és vallási önállóságának elismerésére és a kálvini tanok alapján szervezett református egyháznak államegyházzá emelésére vezetett, amely legutóbbi tény azonban nem zárta ki elég széleskörű türelem gyakorlását az új állam más vallásfelekezetű polgárai iránt /a néhány tartományban eleinte még többségben volt római katolikusok iránt is/.

Ugyanilyen kiváltságos helyzetet vívott ki magának a kálvini típusú református protestantizmus az akkor még külön államiságu Skóciában. Itt már a középkor óta az volt a helyzet, hogy a tulajdonképeni politikai hatalmat a nemesiség gyakorolta, amelynek egyben nagyon kiterjedt egyházi jogosítványai is voltak. Az önmagában nagyon gyenge korona viszont a rendiség elleni harcában a nagybirtokú - állítólag az ország fele területével rendelkező - főpapságra támaszkodott. Magától adódott tehát az a helyzet, hogy a királyi hatalom a főpapság érdekében ellenezni, a nemesi rendek ellenben támogatni fogják a reformációt. Ennek első hirdetője a már a huszas évek végén vértanuhalált halt Hamilton Patrik (volt, a királyi családdal rokon ifjú lutherkövető. Az üldözés állami és egyházi részről itt is, elég kegyetlenül lép föl, de erejét nagyban elveszi a fő- és a köznemességnek mind nagyobb mértékben a reformáció pártjára állása. Ennek egyszersmind nemzeti és politikai háttere is van, mert a francia dinasztikus rokoni kapcsolatokban álló királyi család éppen ezzel a Franciaországhoz simuló politikájával hovatovább teljesen elidegeníti magától a nemesi rendeket. A bűbájosan szép, de teljesen ledér s a reformációval nem rokonszenvező Stuart Mária uralkodása alatt kiélesedik a helyzet. Ekkor kerül a skót reformáció vezetése Knox Jánosnak a kezébe, aki az egyik legelszántabb és legkövetkezetesebb tanítványa volt a genfi mesternek. Ez az "emberi arcától sohasem rettegett", hitéért gályarabságot is szenvedett óriási szenvedélyű, de egyúttal hatalmas szervezőképességű ember ellenállhatatlan erejű szavával és tollával teljesen kálvini jelleget nyom az egész skót reformációra, puritánságban, ótestamentomi zor-

Skóciában

donságban és ádáz antiromanizmusban még magán Calvinon is túltéve. Knox szellemi hatása a politikai fejleményekkel együtt már 1557-ben szövetségbe - a később híressé vált skót covenant-ek legelisejébe - tereli a nemességet, amely a parlamentben már három év múlva betetőzi a reformáció művét a református konfesszió kizárólagos államvallássá emelésével, amibe a Stuart Mária trónvesztésével a korona is kénytelen beletörődni. A római katholicizmus ettől fogva teljesen elveszítette Skóciában a talajt - követőire halálbüntetés szabott - a egészen a legujabb időkig a skót nép lett a világnak legtisztábban református népe, amelynek életében a Calvin szellemének nagyon sok nemes hatása állandósult: a keresztyéni lelki mélység, a hitélet rendkívüli öntudatossága mellett különösen a magán- és közéletbeli erkölcsi puritanizmus.

3. Vegyes hatásterületek

A megelőzőkben előadottakon kívül még Európának számos olyan, a reformációtól többé vagy kevésbé érintett országa is volt, amelyekben sem a tiszta lutheri, sem a tiszta svájci /kálvini/ reformációtípus nem tudott egyeduralomra kerülni, hanem a különböző fő- és mellékirányok igen változatos együttessége és ezzel együttjáró hatáskeveredése állott elő. Ez egy helyütt oly mérvű volt, hogy egy viszonylag új reformációtípus jött létre belőle. Más helyeken a különböző reformátori típusok egyike sem tudván a többit asszimilálni, sem azokkal összeötvöződni, megmaradtak a maguk egymásmellettiességükben egészen napjainkig. Végül néhol az egymás mellett ható különböző reformátori irányok mindegyikén sorra erőt vett a z önmagát újra összeszedő régi egyház ellenreformációs szervezkedése szoros szövetségben a politikai hatalommal és a népszellemmel, úgyhogy ezeken a helyeken a reformáció hatása mondhatni nyom nélkül eltűnt s egészen mindmáig csak elenyészően kis mértékben található némi újabb keletű protestantizmus.

A viszonylag újat adó vegyes típus keletkezésének Anglia volt a színhelye. A szigetországnak a kontinensétől egyébként is több tekintetben előző fejlődése vallási és egyházi képének kialakulásában is nyomot hagyott. Egyetemes nagy egyházi reformvágy az angol nemzetet egyáltalán nem hatotta át: a Wiclif-féle mozgalom erőteljesen biblikus és rómaellenes eszméi az értelmesebb írni-olvasni tudó kisemberek között lappangva éltek ugyan, de a mozgalom erőszakos visszaszoríttatása óta szélesebb körben nem hatottak. Az egyetemeken s az alsóbbfokú iskolák legjaván virágzó humanista tanulmányok viszont előidéztek - magának Erasmusnak személyes befolyása alatt - bizonyos evangéliumi elmélyedést, de csak egy kis szellemi arisztokrácia ügye maradtak. Maga a király, a tehetséges, de alsóbbrendű ösztöneinek parancsolni nem tudó VIII. Henrik is beletartozott ebbe a szellemi arisztokráciába, nem közönséges humanista

képzettséggel rendelkezett, de a mellett a scholastikus theológiában is meglehetősen jártassággal bírt s a gyökere-
sebb egyházreform gondolata egészen távol állt lelkiivilá-
gától. Azonban már elődeitől abszolutisztikus irányu poli-
tikai törekvést örökölt, amelynek személyes hajlamai is na-
gyon megfelelték, s miután a régi híres rendi parlamentet
már elődei meglehetősen megpuhították, ő a rendiség legu-
tolsó erős oszlopát, az egyházat és a papságot akarta min-
den külföldi befolyástól független engedelmes szolgájává
tenni a koronának, az egyházi javakat pedig hasznosítani a
kincstár számára. A kitűnő alkalmat erre meghozta a VII.
Kelemen pápával való összeütközése, aki politikai okokból
huzta-halasztotta s végül is megtagadta Henrik amá óhajá-
nak teljesítését, hogy bontsa fel, azaz nyilvánítsa kánoni
okokból érvénytelennek Arragoniai Katalinnal, testvére öz-
vegyével kötött házasságát. A király, akit - a Boleyn An-
nához vonzó testi szenvedélye mellett - hatalomtelje egy-
házi téren is leendő érvényesítésének vágya fűtött, merész
lépésre szánta el magát: erőszakos nyomással magát ismer-
tette el a klárus által az angol egyház fejének, a pápai
jogokat Anglia határain belül semmiseknek nyilvánította,
illetőleg a pápai jövedelmekkel együtt a korona számára
konfiskálta, az új canterbury-i érsekkel felbontatta házas-
ságát s 1534-ben a parlamenttel fölállította a legmerevebb
államegyházi rendszert, amelyben "a legfőbb földi egyházfő"
a király. Abszolút hatalmának ez újabb megteljesedésével
élve, Henrik a klastromokat pár év alatt bezáratta, azoknak
tetemes javaival és kincseivel a maga kincstárát, meg a hoz-
zá hű nemesség gazdasági erejét gyarapítva. Egyébként azon-
ban a kontinentális reformációhoz való csatlakozás gondola-
tát, rövid átmeneti ingadozás után végleg elutasította magá-
tól. Pedig már ekkor sokan voltak az egyházi és világi elő-
kelők között - elsősorban maga a canterbury-i primásérsek,
a későbbi vértanu Cranmer Tamás - akik vagy az egyházi
függetlenség betetőzése érdekében, vagy többé-kevésbé mély
vallásos meggyőződésből is, az evangéliumi reformáció felé
hajoltak. A pápától való jogi elszakadás különben is ter-
mészetesen hozta magával, hogy az országba egyre bőveb-
ben áramlottak be úgy a németbirodalmi, mint a svájci re-
formatori irányok eszméi. Henrik azonban el volt szánva,
hogy ezeket az eszméket, amelyeket végül sem talált belé-
illőknek abszolutisztikus egyházpolitikai programjába,
épp oly kiméletlenül vérbefojtja, mint amilyen könyörte-
lően torolt meg a királyi egyházfősséggel szemben tanúsított
minden ellenállást. De 1547-ben bekövetkezett halála után,
kiskorú fiának, VI. Eduárdnak kormánya határozott lépése-
ket tett az államegyháznak evangéliumi szellemben való meg-
reformálása iránt. Ez a reformmunka érdekesen eklektikus
módon ment végbe, amely azután az angol protestantizmusnak
erre az államegyházi típusára mind e mai napig maradó
bélyegét nyomott. Ekkor ugyanis már az angol szellemi élet-
ben lutheri, Zwingli-féle és kálvini hatások nagyon soksze-
rű változatokban ötvöződtek egymással s az egyházi és theo-
logiai reform irányításában jelentős szerep jutott a konti-

nensről Angliába meghívott főleg svájci irányú reformátoroknak, de kivált a strassburgi Bucer Mártonnak, aki ugyancsak egész élete munkáját a Luther-Zwingli-féle urvacsoratani és kapcsolatos theologiai ellentétek egyeztetésére vagy legalább elsímitására fordította s akinek ezt a közvetítő szelleme nagy mértékben kihatott az angol reformáció magatartására is. Így történt, hogy a VI. Eduárd alatti reform sem a tanban, sem a szertartásokban nem foglalt el következetes, egységes és jellegzetes álláspontot: elfogadta az evangéliumi reformáció alapelveit, kezdve a hit általi megigazuláson és a miseáldozat elvetésén, az urvacsora tanában bucer-kálvini nyomon haladt, a püspök-érseki egyházalkotmányhoz és a királyi egyházfőséghez pedig egy ujjal sem nyult. Az ifjú király korai halála egyelőre még ennek a fontólva haladáshoz isutját szegte: Mária királynő, VIII. Henrik és Arragoniai Katalin leánya, II. Fülöp spanyol király felesége kegyetlen vérengzéssel igyekezett a reformáció híveit kiirtani s a pápához való visszacsatlakozást előkészíteni, amiben, lehet, sikert is tudott volna elérni, mert a nép zömében még egyáltalán nem birt népeszerűséggel nemcsak a következetes evangéliumi reformáció, de a Henrik végrehajtott nagy egyházjogi átalakulás sem. Ámde mindössze öt évig uralkodhatott s halálával Henrik és Boleyn Anna leánya, Erzsébet került trónra /1558/, akinek majdnem félszázadra terjedő, politikailag is nagyemlékü uralkodása alatt az evangéliumi reformáció folytatódott és a kezdettől fogva jellemzően mérsékelt, közvetítő, eklektikus irányban meg is szilárdult. Erzsébet maga egyáltalán nem volt mélyen hívő lélek, inkább a nagystilű ész-, erő- és akaratember shakespeare-i renaissance-típusának egyik igen érdekes női változatát lehet benne látni, de politikai éleslátása szükségesnek mutatta ezt a kevert és nem egy ponton nagyon következtelen, az alapelvek tekintetében mégis kétségtelenül evangéliumi reformációt. Az első alakjában még 1549-ben megállapított s az angol államegyház életében maig alapvető szerepet vivő híres szertartáskönyv, a Book of Common Prayer, meg a végső formájában 39 cikkelyből álló hitvallás /melyet a parlament 1571-ben fogadott el/ rögzíti meg az u.n. anglikánizmus vallási és egyházi formáját, amelyet az államhatalom ettől fogva teljes erővel védett ugyan, de belső szétágazásait megszüntetni hatalmi szóval nem tudhatta. Innen érthető, hogy Angliában a vallási nyugtalanság éppen nem szűnt meg a hosszú erzsébeti korszak folyamán. Széles rétegekben nagyon sok rokonszeny élt még most is a római katolicizmus iránt - amit hiszen az új hitvallás és rendtartás maga is táplált számos római külsőségnek s az apostoli successio katholizáló gondolatára felépített püspök-érseki rendszernek a főntartásával - és ezt a rokonszenvet nem lehetett egyszerűen politikai eszközökkel és indokolással elfojtani, noha ennek az indokolásnak annyi alapja mindenesetre volt, hogy a spanyol világhatalom a belföldi katolikusokkal szövetségbe minden követ megmozgatott Anglia politikai és egyházi önállóságának

megsemmisítésére. Ezeknek a törekvéseknek a "győzhetetlen armada" pusztulása s vele a spanyol tengeri hegemoniának Angliára áttolódása /1588/ véget vetett ugyan, de a győztes Anglia nem lett engesztelékenyebb a római hatholizizmus iránt. Kiirtani mégsem tudta, sőt az őseik hitéhez vértanui hűséggel ragaszkodó ireknél, Európa egyik legrégibb keresztyén népénél sok hiábavaló vérengzés után még azt is kénytelen volt utoljára elnézni, hogy a nyomorgó nép saját erejéből fenntartott katholikus hierarchia is fennmaradt. A többé-kevésbé rejtett katholikus rokonszenv azonban az anyaországban is megmaradt úgy előkelőbb, mint egyszerűbb rétegek között s később nagyon sok bonyodalomnak lett az okozója, kivált miután idővel az államegyházi theológiába is kezdett visszaszivárogni. Ehhez egyébként a katholikus réminiscentiák nagyon alkalmas szövetségést kaptak az erőteljesen tovább élő humanista hagyományokban, mert ezek, amennyiben nem forkollottak bele az evangéliumi reformációba, itt Angliában is visszahajoltak a katholizizmus felé, amelynek kombinált kegyelem- és érdemtana különben is jobban megfelelt az üdvösségről való racionalista és moralista jellegű, az emberi önerőt antik módra kihangsúlyozó tanításuknak, mint a kegyelem abszolutságának protestáns hirdetése, hátterében a predesztinációnak alku és kibuvót nem ismerő tanával. Ebből következett, hogy az anglikán theológiában már ez időktől fogva van egy olyan áramlat, amely különösen a megigazulás és az üdvözülés tanában, de azután következetesen egyéb fontos tanokban is /egyház, sakramentumok/ folyvást erősödő hajlamot mutat egy humanisztikusan enyhített és higitott katholizizmus felé. De természetes - már csak a hatás és ellehhatás alapján is - hogy ugyanekkor egy szögesen ellentétes másik áramlat is kialakul: és ez azt követeli, hogy az államegyház hivatalos tanában meglévő kétségtelen evangéliumi alapelemek fejttessenek ki egységesen és következetesen s érvényesüljenek tökéletes biblikus tisztasággal ne csak a theológiában, hanem a kultuszban és az egyházalkotmányban is. Ezeket a Calvin szellemétől inspirált engesztelhetetlen "puritánokat" Erzsébet, forradalmárokat gyanítván bennök, éppoly kegyetlenül üldözte, mint Róma híveit, de szellemi befolyásukat éppoly kevésbé tudta az angol társadalomból ki- rekeszteni, mint amazokét. Sőt az üldözés súlya már ekkor kezdte bennük kifejleszteni azokat az eredeti kálvinizmusban még hiányzó vagy csak csíraszerűen meglévő vonásokat, amelyek később jórészt szektáskodássá darabolták széjjel a puritán mozgalmat s máig kiható erővel, igen jellegzetesen formálták az angol vallási életet /a spiritualizmus és az individualizmus tulzása, a szentség, az ujjászületettség gögös önérzete, atomizált egyházfogalom, állammal szemben a tulhajtásig tökéletes függetlenségi hajlam stb./. Az angol protestantizmus további fejlődésének kulcsát - el egészen napjainkig - ebben a 16. század utolsó harmada folyamán kialakult helyzetben kereshetjük: az államegyház eklektikus, aranyközéputas theológiai, liturgikus és alkotmányi rendszerének örökös maga-egyensúlyozása ez a katholizáló és romanizáló hajlamok meg a puritán követelmények

között. Mint ilyen, az anglikánizmus a jelenbe is belenyúló legérdekesebb szellemtörténeti problémák egyike, mert különösen szemléletes és igen mély bepillahtást enged abba a soha egészen föl nem oldható tragikus feszültségbe, mely tulajdonképen nemcsak itt, hanem a reformációnak minden más típusában és helyén is előállott s máig is megvan az evangéliumi eszmény és a valóságos, gyakorlati keresztülvitel között.

Más vegyes hatásterületen olyan viszonylag új típus, mint az anglikánizmus, nem keletkezett reformátori irányok érintkezéséből. A különböző irányok, habár természetesen kölcsönhatásokat, sokszor akaratuk ellenére, adtak és kaptak, legtöbbször megmaradtak a maguk egyéni kialakulásának és továbbfejlődésének útjain egymás mellett. Ilyen vegyes hatásterületnek lehet tekinteni magát a német birodalmat is annyiban, amennyiben ennek egynéhány tartománya az ágostai hitvallásról később a következetesebbnek fölsimert református konfesszióra tért át: így a már említett pfalzi választófejedelemség, később néhány kisebb grófság /Lippe stb/ és Bréma városa. Hollandi hatás alatt néhány alsórajnai tartományban is /Jülich, Cleve stb/, ahol az állam-egyház katolikus maradt, kialakult egy kitűnően szervezett erős református kisebbség, amely nagyon súlyos kereszt alatt is fenn bírta magát tartani. Végül már a 17. század elején a brandenburgi választófejedelem és vele a Hohenzollern-háznak ez az ága is a református hitvallás híve lőn, de a lutheránizmusához keményen ragaszkodó alattvalóit nem tudta magával vinni. Ennek aztán az a nevezetes következménye lett, hogy itt, ebben a később világtörténelmi jelentőségre emelkedett német tartományban történt meg először az áttörése az augsburgi vallásbéke ama merev rendelkezésének, hogy az alattvalók a fejedelem vallását tartoznak követni, vagy pedig kivándorolni. Igaz, hogy ebbe a vallásbékébe a református hitvallás tartományi jogosultsága tulajdonképen - főként az idősebb protestáns testvér sokáig el nem mult szűkkeblősége folytán - még bele sem volt foglalva, csak a vesztfáliai békébe került azután be: de a reformátusok addig is hivatkozhattak arra, hogy ők a helyesen értelmezett ágostai hitvallással nem állanak ellentétben. Csakhogy ezt a hivatkozást a lutherkövetők igen nagy többsége nem volt hajlandó elfogadni és a protestáns tábornak még a reformáció kezdőkorából származó áldástalan belső-theologiai és egyházpolitikai huzavonát századokig hurcolták magukkal, kinos tehertétell a reformáció németországi egyházai.

A német birodalommal való közvetlen kulturális és részben politikai összeköttetés folytán nagyon korán a reformáció valamennyi fő- és /később tárgyalandó/ mellékiránya behatolt a Habsburg-ház német és szláv tartományaiba, valamint Lengyelországba és Magyarországra is.

Ausztria német tartományaiban a reformáció hatása valamennyi néprétegben nagyon erősen jelentkezett már a huszas évek elejétől. Legnagyobb természetesen a lutheri eszmék befolyása volt, de kisebb mértékben a svájci irány, sőt a

legalsóbb néprétegekben időnként meglepően nagyarányu elterjedéssel, az anabaptizmus is hatott. A korona részéről kezdettől fogva nagyon kemény föllépés ellenére is - amely nagyon sok mártíromságot követelt - az erős nemesi rendiség, a jómódu város polgárság és a néhol társadalmi forrongásba is átcsapó, de különösen vallásos és hithű parasztság igen nagy lelkesedéssel karolta föl a reformációt. Am a későbbi Habsburg-uralkodók ezekben a tartományaikban könyörtelenül keresztülvitték vérrel és vással az ellenreformáció művét, amely egyuttal természetesen a rendiség túlsúlyának megtörésére is kitűnő alkalmat szolgáltatott nekik. És azért maradéktalanul mégsem sikerült a protestantizmust kiirtaniok: a hegyes-völgyes tartományok eldugottabb helyein, néhol egészen tekintélyes kis tömegekben folytatta az lappangó létét csaknem két századon át, mignem a II. József-féle tolerancia-rendelet következtében új életre kelhetett, ekkor azonban már elenyészően csekély kivétellel csak lutheri formában. Német-Ausztriából az annak déli részén lakó szlovénekhez, ezektől és a magyaroktól pedig a horvátokhoz is eljutott a reformáció és tekintélyes irodalmat teremtett ezeken az addig alig művelt nyelveken - de itt az ellenreformáció már néhány évtized múlva maradéktalanul elsöpörte.

Cseh- és Morvaországban a reformáció elterjedését nagyban megkönnyítette az a körülmény, hogy itt a 16. század elején a római katolicizmus a nemnémet lakosságban tulajdonképen kisebbségben volt a huszitizmusnak egy megalkuvó, nagyrészt visszakatholizált irányával, az u.n. utraquismussal szemben /azért hívták így, mert a korábbi huszita reformkövetelések közül jóformán egyedül a két szín alatt - sub utraque specie - áldozáshoz ragaszkodott/, valamint a cseh-morva atyafiak már említett, lappangva, de folyvást terjedő szektájával szemben. Az előbbi, mely törvényes vallásszabadságot élvezett, a társadalom minden rétegében túlnyomóan el volt terjedve, kezdve a koronával szemben igen nagy hatalmu főnemességen; az utóbbi különösen az alsóbb néprétegekből toborozta a maga igen választékos erkölcsű, a keresztyéni fegyelemre és nevelésre különös súlyt fektető kis közösségeit. A lutheri, majd a svájci reformáció eszméig mind a két huszitaútód-tábor rokonszenvvel fogadta, a nagyszámu német lakosság szintén, e mellett - különösen Morvaországban - nagy sikerei voltak egy darabig az anabaptizmusnak is. Évtizedekig tartó átalakulás után úgy az utraquismus, mint a testvérközösség asszimilálta a lutheri, kisebb részben a svájci típus eszmevilágát és theologiai fogalmazásait, de a saját történeti egyéniségének több érdekes vonását is megőrizte. A koronának kedve ellenére túrnie kellett a rendiség túlhatalmas védelmére támaszkodó régi eretnekség evangéliumi megújhodását, izmos átszerveződését és szinte feltartóztathatatlan elterjedését, úgyhogy itt csak a harmincéves háboru első szakasza adta meg a rég várt alkalmat a rendiség megtörésére és a protestantizmus kiirtására. De itt sem lehetett százszázalékos eredményt elérni s a II. József tolerancia-rendeletéig itt is ki tudott tartani a maga titkos, valósággal földalatti evangéliumi hitéletében egy részben az ágostai, részben a helvét kon-

fesszióhoz tartozó töredék.

A lengyel-litván birodalomban a krakkói egyetem nevezetes központja, a királyi család olasz rokoni kapcsolata pedig fő előmozdítója volt a humanista mozgalomnak. Ez az előkészítője a lutheri, majd a negyvenes évektől kezdve a svájci, kivált kálvini reformeszmék behatolásának az előkelő nemesi körökbe, fel a királyi családig - és a városi polgárságnak különösen német nemzetiségű részébe. A legelőkelőbb lengyel családok egyikéből származott a reformátor Laski János, /megh. 1560/, aki hazájában s több más európai országban, így Angliában is, különösen sokat tett a svájci eszmék, kivált a kálvini egyházfegyelem meghonosításáért. Egységes és átható reformációra azonban nem kerülhetett a sor, mert az állandóan nagyon zavaros politikai helyzet s a római katolikus hierarchiának egészben véve soha meg nem tört hatalmas befolyása miatt sem az uralkodóház tagjai, sem más előkelők nem léphettek fel következetesen a reformáció érdekében. Emellett pedig itt, a szétfeszítő és sokszoros benső politikai ellentétek klasszikus hazájában a reformációnak sem sikerült soha benső egységre eljutnia s a lutheri és svájci irányok közti ellentét megosztó erejét nagyban súlyosbította más, mellékesebb reformatori irányok fellépése és erős propagandája is: így a cseh-morva atyafiak egy ideozszakadt ágáé, majd aztán különösen az anabaptizmus-sal nem egy ponton szolidáris /később tárgyalandó/ antitrinitarizmusé, amely itt főként az olasz érintkezések következtében Erdélyben pedig innen terjedt el és a két országban egyházféle alakulatokat is hozott létre. A bensőleg megosztott lengyel-litván protestantizmuson már a század utolsó negyedében végleg erőt vett az ellenreformáció, amely azonban teljesen kiirtani csak az antitrinitarizmust bírta, a két főirány hiveinek egy kis maradványa, leginkább a német polgárság kebelében, kiállotta a legnehezebb időköt is. A lengyel korona hűbéri fősége alá tartozó, német lovagrendi egyházi birtokból világi tartománnyá szekularizált Poroszországban, valamint a nagyobb részt szintén Lengyelországtól függő balti tartományokban kizárólag a lutheri reformáció terjedt el, vagy egyenesen hatósági kezdeményezésre, vagy legalább is jelentékeny hatósági türelmet élvezve.

A 16. században történetének - a maiakat leszámítva - legválságosabb napjait élt Magyarország is korán belekerült a reformáció eszméinek sodrába, amiben döntő része volt az ország német, kisebb részben olasz és lengyel kulturális összeköttetéseinek. A mohácsi vész következtében a főpapi székeknek tömeges üresen maradványa s később is - politikai okokból és az államkincstár érdekeire tekintettel - gyakori üresen hagyása, a világi nagyföldesurak joghatóságának tultengése, a török hódoltság és Erdélynek, mint az ország peremére szoruló Habsburg- királyságtól független kormányzati területeknek kialakulása mind csupa olyan körülmények voltak, amelyek közvetlenül vagy közvetve kedveztek a reformáció haladásának. Előbb a lutheri, a negyvenes évektől

kezdvé a svájci eszmék is rohamosan terjedtek; a melléki-rányok közül az anabaptizmus csak átmenetileg tűnt föl, amíg az antitrinitarizmus a fiatal erdélyi állam első évtizedeiben, a magyar-német-olasz-lengyel vérkeveredésű János Zsigmond fejedelem, e műkedvelő theologus és kielégíthetetlen kereső lélek támogatása alatt egy darabig igen nagy és sehol máshol elő nem fordult lendülettel és sikerrel tudott érvényesülni. A felvidéki, nyugatmagyarországi és erdélyi, német nemzetiségű és kulturájú polgárság/meg a Felvidék tót népe/ híven kitartott a lutheri típus és az ágostai hitvallás mellett, amíg a Tiszavidék, a nagy Alföld és Erdély magyar fő- és köznemessége, pórnépe és kisszámu magyar nemzetiségű polgársága az ötvenes évek második felétől elkezdve az egészben véve kálvini tantípusu helvét felfogáshoz csatlakozott, ámbár a Calvin speciál egyházalkotmányi és egyházfegyelmi rendszerének bevezetésére e korszakban még csak kísérlet sem történt. De a szinmagyar lakosság kebelében is megmaradt a két konfesszió egymásmellettisége a Dunántul s kis részben a Dunamelléken. Ezt a gyors elterjedést a magyarországi reformáció, vándor terjesztőinek rettenthetetlen buzgalmán és önfeláldozásán, szervezőinek tudásán és energiáján kívül főkép a nagy földesurak és a városi hatóságok igen hathatós támogatásának köszönhetette, aminek esetenként, éppugy, mint egyéb országokban, itt is nagyon különféle okai voltak, de javarészből mégis lelkiek. A század végéig a régi egyház hívei mind a három országrészben törpe kisebbségre olvadnak le. A királyi Magyarországon a római katolikus hierarchikus szervezet megmaradt ugyan, de a protestánsok közül különösen az ágostai hitvallás hívei széleskörű, bár törvényhozásilag éppen nem biztosított türelmet élveznek főként politikai okokból, mert az államhatalom a reformált hit előkelő követőivel nem huzhat ujjat. Csak a század utolsó negyedében történnek aztán ellenreformációs kísérletek, de ezeknek egyelőre csak annyi eredményük van, hogy kihívják az Erdélyre s a törökre támaszkodó rendi ellenállást, amely a bécsi békében s az azt becikkelyező országgyűlésen /1606 - 1608/ az ágostai és a helvét konfessziók szabad gyakorlását s követőik számára a független egyházszervezkedés jogát biztosítja. Erdélyben pedig ez már egy fél századdal azelőtt az ötvenes évektől kezdődőleg, békés formák közt végbemegy: az új rendi állam társadalmi alkotóelemei a valláspolitikában oly szerencsésen ellensúlyozódnak, hogy az ágostai, a helvét konfesszió hívei, az antitrinitarizmus követői /a később u.n. unitáriusok/, ugyszintén a régi egyházhoz ragaszkodó kisebbség is, egyformán törvényileg biztosított szabad vallásgyakorlatot nyernek /noha itt a római katolikus püspökség politikai okokból szekularizáltatott/. A vallásszabadságnak ugyanegy állam területén belül ekkora mértékű, törvényileg is biztosított kiterjesztése akkoriban egész Európaszerte páratlan jelenség volt. A török hódító, a maga által közvetlenül birt országrészben, szintén nem gördített akadályt a reformáció terjedése elé, már csak a minden hódítóval közös "divide et impera" elv alapján sem. Ily kedvező körülmények között a reformatori protestantizmus mind a három országrészben

nemcsak egyháziilag szervezkedhetett meg nagyon erőteljesen, hanem - egészen a II. Ferdinánddal és Pázmány Péterrel meginduló tervszerű és szívos ellenreformációig - erkölcs-nevelő és műveltségterjesztő munkáját is zavartalanul folytathatta. Az irodalom jóformán minden ágának művelése, a sajtó és az iskolaügy a mohácsi vész utáni évektől elkezdve, két emberöltőn át, elenyészően csekély kivétellel protestáns kezekben volt. Az erdélyi protestantizmus - előbb a szász lutheri, majd a magyar református típusu, amely később, a református fejedelmek korában, bizonyos tekintetben kiváltságos helyzettel bírt - az evangéliumot s vele együtt a magasabb szellemi kultúra alapelveit, elsősorban a könyvirodalmat már a 16. század közepétől biztató sikerrel kezdték közvetíteni a legnagyobbbrészt félnomád állapotban élő, túrt görögkeleti vallásu erdélyi oláhsághoz is. Ennek az evangéliumi reformációhoz kapcsolása érdekében a messzetelektől Bethlen Gábor fejedelem magával az egyetlen protestáns hajlamu, sőt éppen a kálvini tannal rokonszenvező konstantinápolyi patriárkával, a tragikus sorsu Lukaris Cyrillel is kapcsolatokat ápolt. Azonban Erdély önállóságának elveszte az oláhok reformációjának különben is minden állami pártfogás mellett igen lassan haladó ügyét egy csapásra megsemmisítette, mert a Habsburg-koncepcióba természetsszerűleg nem ez illett bele, hanem az oláhságnak a római egyházba való terelése, ami aztán a kisebb felére nézve sikerült is. Így a reformáció hódításának a magyar államterületen, a délkeleti Kárpátok lábánál meg kellett állnia, a görögkeleti kereszténység világába behatolnia nem lehetett; itt csak a legújabb időkben kezd mutatkozni némi megértés, sőt néha rokonszeny az evangéliumi protestantizmus eszmevilága iránt.

Hasonlóan egészen a legújabb időkig hozzáférhetetlen területekké lettek a reformáció számára Spanyolország és Itália is. Pedig részben a humanizmus, részben a szerzetesi asztika itt is előkészítette a lelki talajt az evangéliumi elmélyedés számára, amelyet aztán mind a németországi, mind a svájci reformáció irodalmi termékeinek nagy mennyiségben való elterjedése /fordításokban is/ egy darabig sikeresen látszott munkálni. De az ugy egyházi, mint állami részről való éber őrködés és kemény ellenállás miatt a mozgalomnak kicsiny körökön tulterjednie, az inkvizícióval maradandóan dacolnia nem lehetett. Pedig különösen az itáliai mozgalomban eleinte elég nagy számmal vettek részt a társadalom és a szellem arisztokratái, ünneplett asszonyok - így maga Vittoria Colonna is - és magasállásu papi emberek. De ezek az első erősebb fellépésre meghátráltak, a kisszámú - társadalmilag rendszertint kevésbé előkelő - hívek pedig életükkel lakoltak, vagy bujdosásban kerestek menedéket. Ez olasz bujdosó evangéliumi theológusok közül néhányan a svájci irányu reformáció terjesztése és megszilárdítása terén több nyugati országban tettek érdemes szolgálatokat. Hasonlóan vértanúhalál vagy bujdosás lett a sorsa az északi és Közép-Itáliában egy darabig elég mozgékonny propagandát folyta-

tott, egymással is kapcsolódó anabaptizmus és antitrinitarizmus hiveinek. A hatvanas évek elejétől kezdve sem Spanyolországban, sem Itáliában nincs több reformatori megmozdulás. Csak a waldenseknek középkori eredetű, de a kálvini reformatori tipushoz teljesen áthasonult s egyház-szerű szerveződött szektája, amelynek a szakadatlan üldözések közt lemorzsolódott töredéke Franciaországból végre a piemonti hegyek közé húzódott, bírta ott magát a legborzalmasabb fegyveres támadásokkal is dacolva, mesébe illő hősiességgel a türelmesebb idők felderültéig s azontúl is mindmáig fenntartani.

4. Mellékirányok

A reformáció az üdvösségeért szorongó emberi léleknek arra a gyökerében megrendítő kérdésére adott tisztán bibliai alapon feletét: miképen lehetek igazzá, azaz kedvessé az élő Isten előtt? Az erre adott feleletből, tehát a hit általi megigazulás és a mindenható kegyelem tanából nőtt ki a reformáció egész rendszere mind a két nagy főtípusában és azoknak kisebb-nagyobb mértékű keveredéseiben. Ezeknek mindegyike szilárdul, ragaszkodott, szintén a Biblia alapján, ahhoz, hogy Isten ezt a megigazító kegyelmi munkáját az emberi lelken a Krisztus egyedüli és kizárólagos fősege alatt álló Anyaszentegyházban végzi. Az egyház a maga egységében - mint az üdvösségre választottak társasága - láthatatlan, de mindenütt láthatóképen is megjelenik, ahol a hívők a tisztán hirdetett bibliai Ige és a helyesen kiszolgáltatatott két sakramentum /keresztség és urvacsora/ alapján intézményes földi kötelekekkel is egybekapcsolódnak és - amint különösen a kálvini reformáció hangsúlyozta - a keresztyéni fegyelem által gondot is viselnek arra, hogy minden emberileg elérhető tisztasággal képviseljék hitükkel és életükkel Istennek ama céljait, amelyeket Ő a maga dicsőségére el akar érni egyházával ebben a földi létben. Ebből következett, hogy a reformáció által létrehozott egyházalakulatok, ha külsőleg nem kapcsolódtak is egyetemes látható egységbe, egyen-egyen mégis nagyon szigorú egységet alkottak s a lényegileg teljesen megegyező alaptanok és a többé-kévesbé eltérő szer- és rendtartások tekintetében erős tárgyi és intézményes korlátokat állítottak a vallási szubjektívizmus elé.

Ezekkel a korlátokkal, azonban nagyon sok örökkévalóságsszomszós lélek már azok kialakulásának kezdetén sem tudott megbarátkozni. A renaissance-ban kibontakozó egyéni igazságkeresés elviselhetetlennek érezte azokat magára nézve. A humanista kritizizmus által a hagyományos és intézményes tekintélyektől független tevékenységhez szoktatott ember ész nem minden esetben volt hajlandó ott megállni, ahol a reformátorok az isteni kijelentés abszolutsága előtt

meghajolva megállottak. Ehhez járult a középkori eretnkeségeknél rejtve továbbélő eszmévilága is, amelynek alapvető problémái egészen mások voltak, mint azok, amelyekből a reformáció kiindult. Ezek ugyanis nem annyira tulajdonképeni hitbéli, hanem erkölcsi és társadalmi problémák voltak: miként lehet a fejében és tagjaiban romlott pápa egyházat úgy megtisztítani, hogy az az erkölcsi értelemben vett valóságos "szentek" /tehát nem az Isten által üdvösségre kiválasztottak, hanem a tökéletesen szentéletűek/ látható társaságává váljék s miként lehet a Bibliának, mint Isten törvényének betűszerinti értelmezése alapján az egész emberi együttélést úgy átalakítani, hogy az előképe legyen Isten türelmetlenül várva-várt országának, a messiási birodalomnak. E mellett tovább éltek a középkori szerzetesi, meg a renaissance által felújított antik filozófiai mystikának egyes szélsőséges hajtásai is, amelyek az istenséggel való közvetlen, ész- és érzékfölötti egyesülést tűzték ki az üdvkereső lélek egyetlen céljául.

Mindezek az egymással sokszorosan s néha a legbizarrabb és legkövetkezetlenebb módon keverődő hatások hozták létre a reformáció évtizedeiben azokat az irányokat, amelyek a reformáció tulajdonképeni lelkétől és szellemétől egészen távol állva, de annak munkájával és sorsával mégis sokszorosan egybefonódva, "a reformáció mellékirányai" néven váltak a történelemben ismeretessé.

Közülök a legviharosabb hatást keltett s társadalmi szervezkedés terén is a legtöbb sikert elért mozgalom az anabaptizmus volt, vagyis az "újkeresztelés" mozgalma, amely ezt a nevet arról a konzervatív egyházi állásponton példátlan megbotránkozást okozott tanításáról nyerte, hogy a gyermekkereszttség /a betűszerinti egyoldalúsággal értelmezett Biblia alapján/ érvénytelen és így a felnőtteket, amennyiben az "igaz egyház" tagjai akarnak lenni, újra kell keresztelni. Ez a mozgalom a huszas években indult, a lelki, erkölcsi és társadalmi forradalom minden tipikus ismertetőjével, tiszta szándéku, de exaltált, rajongó lelkek zavaros és sokszor önmagukban is ellenmondo radikális reformköveteléseivel. A Bibliát hol a legmerevebb betűszerinti értelmezésben alkalmazták, hol pedig - külön prófétai ihletésekre és látomásaikra hivatkozva - a legfantasztikusabb szabadossággal értelmezték. A földi egyházat a tökéletes szentek társaságává akarták tenni, a társadalmat a vallási kommunizmus egy nemével átalakítani, ami mindkettő abszolút utópia. A legmerevebb ellentétbe helyezkedtek nem csupán a létező állami, társadalmi és jogi renddel /katonáskodás és eskü tilalmazása a betűszerinti értett Újszövetség alapján/, hanem a régi és az új egyházalakulatokkal is és sok részben jogosult, de egészben féktelen és megértéstelen kritikájukkal egyiket sem kímélték. Tanaik a reformáció legforrongóbb éveiben a reformátorokéval vetekvő, hallatlan népszerűségekre tettek szert, kivált a rengeteg lelki válság és gazdasági nyomorúság közt hányódó kispolgári s kisebb részben paraszti körökben: voltak é-

vek, mikor kérdésnek lehetett tekinteni, vajjon nem anabaptista értelemben reformálódik-e az egész Közép-Európa, főképen a német birodalom, Svájc és Ausztria. Már csak ezért is természetes, hogy az anabaptisták nemcsak a régi egyház, de a reformatori főirányok híveinél sem számíthattak kiméletre. Ez utóbbiak, az őket támogató állami hatóságok segítségével, itt-ott még tul is tettek amazokon az anabaptisták kegyetlen üldözésében s a középkori felfogás szerint fegyverrel való irtásában, ami viszont onnan érthető, hogy a reformatori főirányoknak a maguk erkölcsi hitelle érdekében nagyon is nagy szükségük volt annak a megbizonyítására, hogy ők e felforgató mozgalommal semmi tekintetben nem szolidárisak. Az anabaptisták leg szebb evangéliumi vonása viszont az a csendes, alázatos békétűrés volt, amellyel irtóztatás üldöztetésük keresztjét hordozták, szemüket az eljövendő Messiásország dicsőségére függesztve. De egy csoportjukból éppen az üldözés és a messiásvárás aktív forradalmiságot robbantott ki: ezek a vésztfáliai Münster városát hatalmukba kerítvén, ott fékevesztett rajongással és utoljára durva erkölcsi megtévelyedéssel berendezték a "Sion királyságát", amelyet természetesen a rajtuk erőt vevő fégyveres hatalom hamarosan iszonyu vérfürdőbe fojtott /1535/. Ez az Európá szer te óriási izgalmat keltett esemény természetesen még bizalmatlanabbá tette ugy a katolikus, mint a protestáns államok-közvéleményét az anabaptisták iránt, őket magukat pedig mindenféle forradalmi hajlandósággal való végleges szakításra készítette. Legfőbb elveiket ugyan, bámulatosan hősies hithűséggel, az ezután is sokszor megújuló üldöztetések közben sem adták föl, de végleg megcsön desedtek, szigorú fegyelmet tartó kicsiny gyülekezetekké szervezkedtek, az alapelveikkel nem ellenkező pontokban a református hitvalláshoz simultak s ezzel, főként pedig rendkívüli becsületességükkel, kiváló iparúzó és egyéb gazdasági tevékenységükkel lassan elérték az irántuk való bizalmatlanság csökkenését s több országban tényleges el tüntetésüket /Németalföldön, Svájcban, Németország egyes részeiben - egy csoportjukat Bethlen Gábor Erdélybe is betelepítette gazdasági érdekből/. Eszmeviláguk minden zürzavarossága mellett is, bátor föllépésük és nagyszerű kitartásuk komoly mementó volt ugy a régi, mint az új egyházak hívei számára. Nemcsak a mindhalálig való nemes hithűségre adott példát a megszilárdult, kényelmes történeti keretek között élő katolikusoknak és protestánsoknak, de arra is lélekbemetszően figyelmeztette őket, hogy az egyház és a "világ" között lényegbeli és áthidalhatatlan különbség van s az egyház életének legfőbb ereje nem az állami hatalom támogatásában, hanem saját tagjainak hithűségében és szent életében keresendő, már csak azért is, mert az eljövendő Istenországával szemben - ami kétségtelen bibliai kijelentés és ígéret - minden; még oly helyesnek és szilárdnak vélt egyházi, "kereszttyén" állami és társadalmi berendezkedés is csak nagyon kétes és viszonylagos értékű.

Az anabaptizmussal többször kezet fogva, nem egy tanítását és követelését magáévá téve vagy legalább rokon-szenvvvel nézve, de egészben véve mégis más eszmeforrásokból eredően jelent meg Európában a század közepén az antitrinitárizmus, vagyis a bibliai kijelentésen alapuló, de egyházi dogmává lett theologiai formulázásában tényleg bibliánkívüli /görög filozófiai/ hatásokat is mutató szentháromságtan radikális negatív kritikája. Ebben az irányban a humanista kriticizmus, a késő scholastika némely dogmatikailag bomlasztó tendenciái, pantheizáló antik filozófiai, főleg újplatói hatások kabbalisztikus elemek, itéletnapi váradalmak és az új természettudomány és természetfilozófia egyes föl villanó meglátásai folytak össze, egyénenként igen különböző, szeszélyes egyvelegekben. Legnagyobb és egyben legszenvedélyesebb alakjuk a már említett genialis vértanu Servet Mihály volt, leghiggadtabb theologusuk s egyben szervezőjük az olasz Sozzini Faustus /akiről az antitrinitárizmusnak általa kidolgozott mérsékelt válfaját socinianizmusnak nevezik/, legrokonszenvesebb hitvallójuk pedig a reformációkorabeli európai szellemi fejlődés és visszafejlődés minden fokát tragikus lendülettel megjárt magyar Dávid Ferenc. A két utóbbinak fáradhatatlan munkássága következtében az antitrinitárizmus, mint említők, Lengyelországban és Erdélyben egyházféle szervezetet is képes volt nagyszámu hívei számára létesíteni, de ez a szervezet amott nagyon hamar megsemmisült az ellenreformáció kiméletlen csapásai alatt, csak emitt volt képes maroknyi hívő seregével mindmáig fennmaradni, a Kis ország türelmes valláspolitikája következtében, amely azonban az antitrinitárizmus egy érdekes oldalhajítására, a szintén még a 16. században elkezdődött messiásváró, zsidó szombatosságra már nem terjedt ki. A máshol mindenütt úgy katolikus, mint protestáns államokban kegyetlenül üldözött antitrinitárizmus szellemi hatásai nem multak el nyomtalanul: előbb a németalföldi protestánsságnak a szigorú kálvinizmussal megbarátkozni nem tudó részében találtak rejtett otthonra, majd egyebüvé is elszivárogo, a felvilágosodás theologiai racionalizmusának lettek egyik legfontosabb előkészítő tényezőjévé. Az evangéliumi protestantizmus joggal tagadta meg az antitrinitárizmussal a közösséget, nemcsak prestige-e érdekében - a szentháromságtan tagadását ugyanis az egész keresztyén világ közfelfogása az ókortól kezdve mind ekkorig az állami és társadalmi rend fundamentomai bontogatásának tekintette - hanem méginkább lényegéből kifolyóan; mert a Megtestülés tagadása végzetesen és feltartóztatlanul maga után vonja a kegyelem mindenhatóságának tagadását is és helyébe az ember erkölcsi önerejének fölmagasztalását állítja oda. Mindamellet az antitrinitárizmus a reformáció egyházai számára is üdvös figyelmeztetés volt arra a kétségtelen igazságra, hogy a történetileg kialakult egyházi dogmák theologiai formulái a bibliai kijelentéssel szemben csak másodlagos, levezetett jelentőséggel bírnak s ezért a kritikának újra meg újra tárgyaivá tehetők annak megállapítására, hogy vajjon egészen hiven tolmácsolják-e a Bibliában

szóló örökérvényű isteni üzenetet.

Fölléptek végül már a reformáció első évtizedeiben olyan, magukat minden eddigi iránytól függetlenítő lelkek is, akik nagyjából a középkorvégi mystikának, kisebbrészt a renaissance új világszemléletének hatása alatt tisztára egyénileg alakították ki a maguk vallását, melynek legfőbb jellemvonása a minden történeti kijelentéshittől független belső megvilágosodásra való hivatkozás volt s ennek következtében minden régi vagy új egyházkapcsolatnak és egyházi gyakorlatnak elvetése. Legkiválóbb alakjuk a század közepétáján elhalt nagy individualista mystikus, a német Franck Sebestyén, akinek merészen szárnyaló spiritualista spekulációi már előfutárai a vértanu Giordano Bruno, majd a Böhme Jakab gondolatvilágának s ezekkel együtt a német ideáлизmus vallásfilozófiájának. A kor általánosan kereső lelkére és a vallásos eszme közösségképző erejére azonban nagyon jellemző, hogy még e nagyon egyéni és független lelkek egyike-másika is vonzott maga köré kis szektaszerű közösségekbe összeverődő hivatottakat s e kicsiny körök egyike - a Sziléziából Észak-Amerikába kiüldözött schwenkfeldianusoké - ott mindmáig fenn bírta magát tartani. Egyébként pedig ezekben a független, mystikus hajlamu vallásos és bölcselő lelkekben élt a reformáció századának folyamán legtisztábban és legerősebben a vallásos élmény merőben belső egyéni alaptermészetének, kívülről föl nem erőszakolható voltának tudata, amit a reformáció egyházainak még csak később adatott meg megtanulniok, mert ezek eleinte; több vagy kevesebb enyhítéssel, a középkori egyház jogilag kötelező zárt dogmarendszerének lettek folytatóivá s a vallásos egyéniség jogainak tiszteletben tartására még a legkedvezőbb esetekben is csak minimális mértékig voltak hajlandók.

IV. A REFORMÁCIÓ EREDMÉNYEI

A reformáció legelső és legközvetlenebb eredményeként Európaszerte megszűnt a keresztyén egyház látható egysége, ami ugyan már addig sem volt osztatlanul teljes, hiszen a görög-keleti egyháznak akkor már félévezred óta megszakítatlan volt a különállása, azonkívül magának a római egyháznak a területén is már századok óta éltek akkor a pápai főiséget el nem ismerő, többé-kevésbé szervezett és nem is mindig üldözött kisebb keresztyén vallási közösségek s végül a római egyház kebelébe tartozó theologusok és egyéb műveltek között különösen a scholastika bomlása és a renaissance szellemének kibontakozása óta oly mértékű világnézeti ellentétek állottak fenn, amelyek pusztán külsőlegessé és formálissá tették azonagy egyházba való tartozásuk tényét. E tekintetben tehát a reformáció csak kifejlesztett és gyorsított egy már régesrég megindult folyamatot. Ennek a folyamatnak következményeül Európa-

szerte nagyszámu protestáns egyház és szekta alakult. /a szektatípus legjellemezőbb vonása az egyháztipussal szemben az, hogy az objektív kegyelemeszközök birtoka helyett tagjainak egyéni életszentségére veti a fő hangsúlyt s ezért, amíg amaz az objektív kegyelmi hatások által nagyobb tömegeket is egybefog, emez mindig csak kicsiny közösségeket alkot/. Ezek nagyobb részének egyenes állami támogatása, vagy legalább ideig-óráig eltűretése folytán végleg megszűnt annak a lehetősége, hogy a római egyház az egyetemes és látható keresztyén egyházegység megóvására a világi hatalom karját korlátlanul igényelhesse. Ebből a helyzetből adódik legközelebbiről a szükségessége a vallási toleranciának, a modern világra jellemző vallás-egyenlőségi és vallásszabadsági eszmé előkészítőjének. A vallási türelmesség tehát elsősorban nem a reformátori protestantizmus belső, eszmei indításaiból, hanem egyházpolitikai szükségből állott elő, amely előtt katolikus és protestáns hatalmak egyaránt kénytelenek voltak adott esetekben meghajolni, bármennyire meg voltak is győződve, hogy a másik fél vallási álláspontja egyházi és állami szempontból egyaránt elítélendő, büntetést érdemlő kárhözátos tévelygés. Tehát a reformáció teremtette meg nem annyira azt az eszmekört, mint inkább azt a történeti helyzetet, amelyből a vallási türelmesség gyakorlatának szükségképen ki kellett sarjadnia. Az is bizonyos másfelől, hogy a reformáció egyházai, bármennyi sok türelmetlenség tapad a történetükhöz, egészben véve nem terhelhetők meg az erőszakos vallásüldözések akkora mértékével, különösen annyi vérontással, mint a római. Protestáns területeken ilyesmi csak elvétve fordult elő, a rendszer a szabadkikötőzés megengedése lett. Nem felejtethetjük azt sem, hogy az első nagy küzdelem leviharzása után - amelyek a türelmességi eszmének egyáltalán nem kedvezhettek - maguknak a hithű és következetes mélységgel gondolkozó protestánsoknak kellett mindenik egyházuk kebelében rájönniök arra, hogy a reformátori alapelvek már önmagukban kizárják a jogi és esetleg fizikai valláskényszer: hiszen a megigazító hit Istennek kizárólagos szabad kegyelmi ajándéka s ennek a hitnek igazsága egyedül a Bibliából világosodhatik meg egyen-egyen minden hívő számára; a Szentlélek kegyelmes segítségének mértéke szerint. Tehát a kegyelem souverain fonségét kisebbíti és a Szentlélek munkájába kapkod bele az, aki bármi módon erőszakolni akarja embertársainál ennek vagy annak a hitnézetnek elfogadását, akármily mélyen meggyőződött is ő maga annak igazságáról. Idő telt azonban belé, amig ez a következetes felfogás a nagyobb protestáns egyházakban érvényre jutott, különösen azokban, amelyek maguk egyáltalán nem, vagy csak átmenetileg szenvedtek elnyomtatást. Legkorábbi hirdetői a türelmességi eszmének a protestantizmus kebelében az üldözött kisebb egyházak és szekták köréből, vagy a minden régi és új közösségtől független szabad mystikus és humanista szellemek közül kerültek ki. Ezeknek a gondolkozása szivárgott be lassan a zárt tanrendszerű nagy egyházakba s lett már a 17. század folyamán, a felvilágosodást előkészítő tudós közvé-

leményben hatalommá.

② A világpolitikai jelleggel is bíró római egyházegység megszűnt és e helyett protestáns nemzeti és állami egyházak alakulása nagy mértékben közrehatott az államsouverinitas teljességének kifejlődésére és a nemzeti egyéniségek erőteljesebb formálódására. Ennek megvalósítási útja hol az volt, hogy a reformáció a fejedelmi abszolutizmusnak legtöbb helyt már a középkor óta meglévő erős tendenciáit segítette majdnem korlátatlan érvénysüléshez - hol meg az, hogy e tendenciákkal szemben a rendi ellenállásnak adott vallási és erkölcsi háttérrel és igazolást. Ebben az utóbbi irányban különösen a kálvini reformációnak volt igen nagy hatása, amely a politikailag és hitbelileg türehtetlenül önkénykedő uralkodóval szemben a keresztyén alattvalóik magatartását nem kizárólag az alázatos, maga-megadó passzivitásban jelölt meg, mint Luther és követői - hanem bizonyos mértékig már maga Calvin is, de kivált az utána következő theológus- és jogásznemzedék bibliai és a Bibliával összhangba hozott természetjogi alapon azt tanította, hogy olyan esetekben, amikor ezt az alkotmányt maga is lehetővé teszi, a népnek, rendi vezetése alatt, joga és kötelessége fegyvert fogni zsarnokai ellen. Tudjuk egyébként, hogy a monarchomachia és a tyrannicidium tehát úgy a reformáció előtt, mint utána római katolikus theológusok is tanították/. Ennek a tannak különösen Hollandia és Anglia politikai sorsának alakulására igen nagy befolyása lett s közvetve a modern alkotmányos politikai rendszerek kifermálódásában is része volt.

③ Ha az egyházi és állami politikára tett hatások után mélyebbre is nézünk a reformáció eredményeinek vizsgálatánál, akkor legelsősorban is azt kell megállapítanunk, hogy alaptanai: a hit általi megigazulás, a mindenható kegyelem /predestináció/, a Szentírás egyedüli hitszabályozó volta jelentékenyen elmélyítették az európai emberiség lelki életét, személyesebbé és szellemibbé tették a keresztyén vallásosságát, finomabbá és élesebbé az emberi önmegfigyelést. A reformáció szellemi alapvetése nélkül nem képzelhető a 18-19. századi csodálatos filozófiai lendület, sem a Kant, sem a Hegel irányában és nem képzelhető általában a modern lelki élet kialakulása sem a maga legnemesebb értékével, a szellem autonómiájával, az egyéniség páratlan becsének alapvető meggyőződésével. Itt csak azt kell mindig szem előtt tartanunk, hogy a reformációnak a szellemi élet terén véghezvitt nagy felszabadító munkája nem a szellem korlátlan autonómiájának, az egyén kizárólagos benső öntörvényadásának hirdetésében, hanem abban állott, hogy az emberi szellemet némely elviselhetetlennek érzett vallási tekintélyektől megszabadította, de az egyetlen örök és felülmúlhatatlan tekintélyhez, az élő Isten igéjéhez annál erősebben hozzákötötte. Tehát autonómiát csak annyiban hozott, amennyiben a heteronómiát emelte minden emberi tényezőtől megközelíthetetlen, transcendens magasságba. Ennek a heteronómiának a modern világ-

nézeti fejlődés által való elvetése már nem a reformáció következményeként, hanem nagyon is a reformáció ellenére következett be, a humanizmusban felujhódó s később a felvilágosodás nagy áramlatává táguló antik filozófiai hatások alatt, meg az új természettudományból nyert indításokra, amelyek ugyancsak a felvilágosodás bő medrébe szakadtak bele.

④ Az autonómiának és a heteronómiának ugyanez a viszonya állapítható meg a reformációnak az erkölcsi felfogásra és életre tett hatásában is. A szerzetesi életeszmény elvetésével megszüntette a magasabb és alsóbb rangu keresztény erkölcsiség közötti különbségtételt és minden, az Isten törvényével megégyező emberi hivatásnak és foglalkozásnak egyforma erkölcsi önértéket tulajdonított. De ezt az önértéket nem az emberi ész és lelkiismeret autonóm belső törvényhozása állapítja meg, hanem az Isten akaratának az illető hivatási és foglalkozási körben való föltétlen engedelmesség. Ezt az engedelmességet a reformáció egyházai, kivált a határozottan kálvini szelleműek, nagyon szigorú erkölcsfegyelem gyakorlásával munkálták, úgy hogy az első-alakulások zürzavaraiból kiemelkedő s egy-két nemzedék után megszilárduló protestáns egyházak népének erkölcsi színvonala a reformáció előttihez képest átlag véve Európaszerte jelentős emelkedést mutat és ez a színvonal-különbség később is emberöltőkön át megmarad katolikus és protestáns népközösségek között.

⑤ De hamar kialakult és szintén sokáig megmaradt ez a színvonalkülönbség a tudás és a művelődés tekintetében is. Az iskolázás erőteljesebb fejlődése ugyan már a középkor végefelé megindult - főleg a város polgárság növekvő műveltségvágya következtében - de a kötelező elemi népoktatás gondolatának Luther az első fölvetője. Ezt az eszményt ugyan a protestáns egyházaknak és államoknak távolról sem sikerült mindjárt a reformáció századában megvalósítaniok, de az bizonyos, hogy néhány emberöltő múlva a protestáns országok iskolázása magasan fölébe emelkedett a katolikus országokbelinek. Ennek már abból az egy okból is természetesen kellett így történnie, mert hiszen a protestantizmus minden ága és árnyalata kizárólag az önállóan olvasott és tanulmányozott Szentírást teszi a vallási megismerés s ezzel együtt a megigazulásra alkalmassá tévő hitbeli élmény alapjává, ehhez pedig legalább olvasni tudás és valamennyire fejlett és művelt értelem is kell. Tehát a protestantizmusnak létérdeke volt az iskolázás fejlesztése úgy alsóbb, mint /megfelelő szellemi vezetők kiképzésére/ magasabb és legmagasabb fokokon. Ez utóbbiak végcélja a reformáció korában is még mindig a theologiai műveltség elsajátítása marad s az erős theologiai megköötöttség általában a tudományos oktatásnak és munkának minden ágában és fokán ott szerepelt, bár viszont az az embereszmény pedig, amelyet a protestáns iskolai oktatás és nevelés maga elé tűzött, korántsem volt csak a theológiából, annál kevésbé csak a Bibliából merítve, hanem lényegileg a humanista-klasszikus emberideál volt, evangé-

liumi vonásokkal felruházva. Az egyetemeken és ezeken kívül mivelte protestáns tudományosság elsősorban bibliai, dogmatikai és egyháztörténelmi téren alkotott maradandó, részben uttörő műveket. Maga a reformáció még egyáltalán nem állott ugyan az u.n. "szabad kutatás" álláspontján, ezt kizárta a sokszor igen is külsőlegesen értelmezett Istenigének abszolút tekintélye előtt való meghajlása. De viszont éppen annál fogva, hogy a tudományos kutatás elé is legfőbb célul Isten igéjének mind mélyebb és teljesebb, minden emberi tekintélytől elvileg a lehető legfüggetlenebb megismerését tűzte ki, mégis csak hatalmas új lendületet adott a kutatásnak, amely lassanként nemcsak a theológiában, de egyéb tudományos munkában is szabaddá kezdte tenni a levegőt, habár a tudományos szabadság mai értelmének és programjának megfogalmazása megint nem a reformációból, hanem a felvilágosodásból ered.

⑥ Az magától értődő, hogy nemcsak a tudományos, de még inkább a népszerű irodalom mily óriásit fejlődött mindenfelé néhány évtized alatt a könyvnyomtatást hatalmasan kiaknázó reformáció felléptével s hogy ennek következtében, különösen pedig a bibliafordítások hatása alatt mekkorát fejlődött a reformációt többé-kevésbé befogadott európai népek nyelvének irodalmisága is. A vallásos költészetnek, elsősorban az ének-irodalomnak a bibliai s részben a középkori gondolat-, kép- és formakincs felhasználásával, de új teremtő ihletéssel igazi gyöngyeit termelte ki a reformáció. Ezekhez megfelelő zenét is teremtett, amelyben a hívő áhitat és a szent szenvedély addig nem ismert mélységei és erői nyilatkoznak meg, előkészítve a Bach egyedülálló művészetét. Egészen természetes, hogy a reformáció hatása a zenének, mint legspirituálisabb művészetnek terén a legmélyebb; a képzőművészetekben már lényegénél fogva nem hathatott akkora inspiráló erővel, de a német és hollandi arckép- és genrefestészetet mégis kimutathatóan a lelkiség magasabb fokával és új minőségével termékenyítette meg.

⑦ Társadalmi és gazdasági hatásai a reformációnak szintén az általa teremtett új lelkiség tükröztetői. A reformátorok társadalompolitikai elvei teljességgel konzervatívak voltak s a szociális forradalommal való szövetkezésre egyikük sem volt kapható. Azonban az is kétségtelen, hogy a vallási téren önállóságra, egyedül Istennek engedelmeskedésre nevelt protestáns ember a szabadság új erőérzetével vette hovatovább fontolóra társadalmi helyzetét is és egyre kevésbé volt hajlandó bírálát nélkül belenyugodni annak a középkorból átöröklődött patriárkális rendjébe. Ezért a 18-19. századi nagy társadalmi átalakulásokhoz a reformáció is szolgáltatott bizonyos szellemi kovászt, annál inkább, mert különösen a kálvini típusban a legegyszerűbb ember is, hogyha hitével és erkölcsiségével bizonyágtévő módon kitűnt, cselekvőleg bevonatott az egyház életébe, a szeretetszolgálat, a fegyelmezés és - kivált, ahol nem államegyház volt - az autonóm egyházkormányzás munkájába. Ez rendkívül növelte a protestáns ember önérze-

tét - aki különben az egyetemes papság elvét már a Bibliából jól megtanulta - s a világi élet terén is fölébresszette hajlandóságát a kormányzás autonóm és demokratikus formái iránt. Itt meg kell jegyezni, hogy a reformációkorabeli protestáns egyházalkotmányok egyike sem volt "demokrácia" a szónak még akkori értelmében sem, annál kevésbé a maiban, úgy hogy itt csak bizonyos formai hasonlóságról volt szó, az egyházi és a világi berendezkedés szellemének egyébként igen nagymérvű eltérése mellett. Tény azonban, hogy később, a kálvinizmus hajtásaként, kialakul egy bizonyos, szigorúan a Bibliához kötött, teológiailag és természetjogilag megalapozott protestáns-demokratikus társadalompolitika, amelynek különösen az északamerikai Egyesült Államok nagyjából angol puritán kivándorlóktól történt megalapításában van nagy és jótekonny része; némely hatásai pedig még a francia forradalom kezdeteinek mérsékeltebb ideológiájában is észrevehetők. A későbbi, egyházi és világi részről megindult népjóléti törekvéseknek is a protestáns egyházak, különösen a kálviniek rendszeres szegénygondozása és munkaügyi gondviselése volt az egyik nevezetes előkészítője.

⑨ Gazdaságilag is, amint már említettük, a kálvinizmus képviselte a haladóbb elemet az egészben véve agrárkonzerватiv rokonszenveket tápláló lutheránizmussal szemben, habár ez az utóbbi is előidézett bizonyos gazdasági föllendülést pusztán azáltal, hogy számos ünnepet megszüntetve, a munkanapok számát megszorította s a nagyon felburjánzott papi és szerzetesi ingyenezésnek véget vetett. A kálvinizmus pedig a modern kapitalizmus kifejlődésébe dobott eszmei erőket, amidőn az ipari és a kereskedelmi tevékenységet s az ebből származó tisztességes tőkegyűjtést is az Isten dicsőségének szempontja alá helyezte s ezzel bizonyos vallási lendületet adott az üzleti vállalkozás szellemének. Ez később különösen oly országokban éreztette serkentő hatását, ahol a szigorú kálvini irány követőinek semmiféle más foglalkozást nem lehetett üzniök állami tilalom miatt, csak éppen gazdaságit. Így alakult ki aztán főleg angliai, majd északamerikai puritán körökben egy olyan vallásos-közgazdasági szellem, amely a Calvin eredeti gondolatát bizonyos tekintetben már tuhajtva, egyenesen az isteni választottság megbizonyítása egy különösen praktikus módjának tekintette azt, hogyha a hívő ember Isten dicsőségére szakadatlanul dolgozik és gyűjt s a felgyűlt tőkét nem tékozzolja el, hanem újabb meg újabb vállalkozásokban gyümölcsözteti. Ez a fölfogás volt az egyik erős eszmei rugója az angol, majd az északamerikai közgazdasági és világhatalmi psyche kialakulásának is. De magának a nagyon sokféle egyéb forrásból is eredő modern kapitalizmusnak későbbi pogány elfajzásáért a protestantizmus semmiféle formában nem tehető felelőssé.

A reformáció mindezen közvetlen és közvetett eredményei összegezve kétségtelenül sok tekintetben a középkorral való leszámolást s az u.n. modern idők megnyitását hozták magukkal. De ez a nagyon sokszor tulzottan is hangoz-

tatott megállapítás sem azt nem jelentheti, hogy a reformáció véglegesen szakított volna a középkori világ- és életfölfogással és berendezkedéssel, sem azt, hogy egyedüli vagy majdnem kizárólagos megteremtője lett volna az újkor-nak. Mindaz, amit ebben az egész áttekintésben előadtunk, alkalmas arra, hogy ebben a sokat vitatott kérdésben a helyes állásfoglaláshoz utat mutasson. Itt záradékol csak annyit jegyzünk meg, hogy a reformáció történeti értéké-nek elbírálásánál a "középkori" vagy "ujkori" vagy "modern" volta csak olyanok számára lehet döntő szempont, akiknek a számára a középkor, illetőleg az újkor, a modern világ valami abszolút értékű történeti fogalmat és eszményt jelent. Aki azonban velünk együtt a középkorban is, az újkorban is csak viszonylagos értékeket lát, az nem fog ezen a kérdésen soká fennakadni s az egészen másban fogja keres-ni a reformáció történeti s egyszersmind történetfölötti értékét: abban, hogy az Isten kezétől előírt és örök bibliai eszmény előtt térdrekényszerítette és önmaga gyö-keres revideálására szorította az egész nyugati keresztyén egyházat, tehát annak a pápától elszakadt és el nem szakadt részét egyformán. Hogy aztán ezt az önrevíziót a két rész egészen másként hajtotta végre, az bizonyos. De ebből a legmagasabb szempontból tekintve a római katolicizmusnak az ellenreformációban végrehajtott hatalmas önrevíziója: tanbeli továbbkristályosodása, erkölcsi megtisztulása, in-tézményes reformjai és kulturális megújodása sem egyéb, mint a reformáció egyik legnagyobb eredménye - mint aho-gyan viszont ennek a tridenti zsinat utáni bensőleg meg-reformált katolicizmusnak a protestantizmussal szemben századok óta ritmusosan meg-megújuló föllépései sem egye-bek ugyanebből a legmagasabb szempontból tekintve, mint folyton ismétlődő halálosan komoly intelmek a reformáció örökösei, egyházak, népek és egyének számára a reformáció nagy revízióinak szakadatlan ujrakezdésére saját magukon.

+ + + + +
+ + + + +
+ + +
+